

Verkort financieel verslag 2019
Stichting Nederlands Literatuurmuseum
en Literatuurarchief Den Haag

Inhoud	Pagina
Balans per 31 december 2019	1
Categoriale Exploitatierkening	2
Toelichting op de balans	3
Grondslagen voor de financiële verslaggeving	3
Algemeen	5
Toelichting op de balans: Activa	5
Toelichting op de balans: Passiva	6
Bestuursverslag	Bijlage I

BALANS per 31 december 2019

ACTIVA	31 december 2019	31 december 2018
	€	€
Materiële vaste activa	952.807	721.556
Totale vaste activa	952.807	721.556
Vorraden	19.610	21.780
Vorderingen	461.127	258.079
Liquide middelen	3.567.522	3.414.579
Totale vlottende activa	4.048.259	3.694.438
TOTALE ACTIVA	5.001.066	4.415.994
PASSIVA	31 december 2019	31 december 2018
	€	€
Totaal Algemene Reserve	711.096	340.061
Totaal Bestemmingsreserves	175.589	175.589
Totaal Bestemmingsfondsen	0	421.013
Bestemmingsfonds Aankoopfonds	90.756	90.756
Totaal Eigen vermogen	977.441	1.027.419
Egalisatierekening investeringsbijdragen	840.603	699.422
Voorzieningen	1.313.094	963.564
Totaal lang vermogen	3.131.138	2.690.405
Kortlopende schulden	1.869.928	1.725.589
TOTALE PASSIVA	5.001.066	4.415.994

CATEGORIALE EXPLOITATIEREKENING

	2019	Begroting	2018
	€	€	€
BATEN			
Directe opbrengsten:			
Kaartverkoop	611.103	225.000	521.413
Overige publieksinkomsten	193.407	87.500	157.082
Overige directie opbrengsten	32.340	17.500	27.573
Indirecte inkomsten	94.909	33.000	103.066
Bijdragen uit private middelen	314.415	278.332	415.409
Totale Opbrengsten	1.246.174	641.332	1.224.543
Subsidie OCW	2.903.900	2.831.102	2.830.102
Overige subsidies uit publieke middelen	638.048	445.769	665.725
Totale Subsidies/Bijdragen	3.541.948	3.276.871	3.495.827
TOTALE BATEN	4.788.122	3.918.203	4.720.370
LASTEN			
Salarislasten	1.689.920	1.481.698	1.437.914
Afschrijvingen	431.189	409.342	399.582
Huisvesting	1.363.720	1.224.530	1.334.515
Aankopen	124.128	25.000	44.945
Overige lasten	1.229.339	777.633	1.078.941
TOTALE LASTEN	4.838.296	3.918.203	4.295.897
Bedrijfsresultaat	-50.174	0	424.473
Saldo rentebaten/-lasten	196	0	84
Saldo uit gewone bedrijfsvoering	-49.978	0	424.557
Saldo bijzondere baten en lasten	0	0	0
EXPLOITATIERESULTAAT	-49.978	0	424.557
Resultaatbestemming:			
- Bestemmingsreserves	0	0	0
- Bestemmingsfondsen	0	0	191.366
	0	0	191.366
Afname/Toevoeging Algemene Reserve	-49.978	0	233.191

TOELICHTING OP DE BALANS

Grondslagen voor de financiële verslaggeving

Algemeen

Dit is een samenvatting van de door de onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekening 2019. De samengevatte jaarrekening 2019 is bedoeld om het brede publiek op een beknopte wijze inzicht te geven in de financiële resultaten en gegevens van Stichting Nederlands Literatuurmuseum en Literatuurarchief. Op verzoek kunt u de volledige jaarrekening inzien.

Bij de verslaggeving is zoveel mogelijk Richtlijn voor de Jaarverslaggeving RJ640 toegepast zoals dit geldt voor organisaties zonder winstoogmerk.

Subsidiebepaling

De stichting volgt voor de toerekening van de baten en lasten aan de subsidiejaren de subsidiebepalingen van de subsidiegevers.

Algemene waarderingsgrondslag

Activa en verplichtingen worden in het algemeen gewaardeerd tegen de verkrijgings- of vervaardigingsprijs of de actuele waarde. Indien geen specifieke waarderingsgrondslag is vermeld vindt waardering plaats tegen de verkrijgingsprijs. In de balans, de exploitatierekening en het kasstroomoverzicht zijn referenties opgenomen. Met deze referenties wordt verwezen naar de toelichting.

Continuïteit

De in de onderhavige jaarrekening gehanteerde grondslagen van waardering en resultaatbepaling zijn gebaseerd op de veronderstelling van continuïteit van de stichting.

De stichting moet, als gevolg van het feit dat het Koninklijke Bibliotheek-complex waarin het gehuisvest is vanaf ca. 2026 niet langer onderdak kan bieden, uitzien naar nieuwe huisvesting. Het wordt daarbij ondersteund door het Rijksvastgoedbedrijf en Local. De zoektocht naar een nieuw gebouw, waarbij vestiging in bijvoorbeeld Rotterdam of Utrecht niet uitgesloten wordt, is bij het opmaken van de jaarrekening nog in volle gang.

Grondslagen voor de waardering van de activa en passiva

Materiële vaste activa

De investeringen in materiële vaste activa worden gewaardeerd tegen verkrijgingsprijs, verminderd met lineair berekende afschrijvingen, gebaseerd op de economische levensduur. In het jaar van aanschaf wordt naar tijdsgelang afgeschreven.

Voorraden

De voorraden worden gewaardeerd op verkrijgingsprijs. Voorzieningen wegens incourantheid worden in mindering gebracht op de boekwaarde van de voorraden.

Vorderingen

Vorderingen worden bij eerste verwerking gewaardeerd tegen de reële waarde van de tegenprestatie. Handelsvorderingen worden na eerste verwerking gewaardeerd tegen de geamortiseerde kostprijs. Voorzieningen wegens oninbaarheid worden in mindering gebracht op de boekwaarde van de vordering. De vorderingen hebben een verwachte looptijd van maximaal een jaar.

Liquide middelen

De liquide middelen staan, voor zover niet anders vermeld, ter vrije beschikking van de stichting.

Eigen vermogen

Dit betreft het Stichtingskapitaal en de reserves opgebouwd uit de exploitatieresultaten van de stichting.

Bestemmingsreserves

Dit betreft het gedeelte van het eigen vermogen waaraan door het bestuur een beperkte bestedingsmogelijkheid is toegekend.

Aankoopfonds

Dit betreft een reservering vanuit het verleden ten behoeve van de financiering van aankopen.

Egalisatierekening investeringssubsidies

Investeringsubsidies zijn subsidies voor bestedingen die worden toegerekend aan een aantal jaren waarin de besteding geacht wordt een nuttig effect op te leveren. Op de bedragen in de Egalisatierekening vindt vrijval plaats overeenkomstig de afschrijvingstermijn van de materiële vaste activa waarop de subsidies betrekking hebben. Deze vrijval wordt via de Exploitatierekening ten gunste van het Exploitatieresultaat gebracht.

Voorzieningen

De voorzieningen worden gewaardeerd tegen de nominale waarde van de uitgaven die naar verwachting noodzakelijk zijn om de verplichtingen af te wikkelen.

Kortlopende schulden

Kortlopende schulden worden bij de eerste verwerking gewaardeerd tegen reële waarde. Kortlopende schulden worden na eerste verwerking gewaardeerd tegen geamortiseerde kostprijs, zijnde het ontvangen bedrag rekening houdend met agio of disagio en onder aftrek van transactiekosten. Dit is meestal de nominale waarde.

Grondslagen voor de bepaling van het exploitatieresultaat

Algemeen

Het Exploitatieresultaat wordt bepaald als het verschil tussen de ontvangen subsidies, de overige opbrengsten en overige bijdragen en alle aan het boekjaar toe te rekenen kosten. De opbrengsten worden verantwoord in het jaar waarin de diensten zijn verricht, respectievelijk het jaar waarop de opbrengsten betrekking hebben. De kosten worden bepaald met inachtneming van de hiervoor reeds vermelde waarderingsgrondslagen.

Afschrijvingen materiële vaste activa

De afschrijvingen zijn gerelateerd aan de aanschafwaarde van de desbetreffende activa. In het jaar van aanschaf wordt naar tijdsgelang afgeschreven.

Saldo rentebaten/-lasten

Dit betreft de ontvangen en betaalde rente van derden.

Waarderingsgrondslagen WNT

Voor de uitvoering van de Wet Normering bezoldiging Topfunctionarissen in de (semi)publieke sector (WNT) heeft de stichting zich gehouden aan de beleidsregel toepassing WNT en deze als normenkader bij het opmaken van de jaarrekening gehanteerd.

Begroting

De begroting van 2019 is gebaseerd op de begroting uit het herziene Beleidsplan 2017-2020.

Algemeen

Reflectie op 2019 en het financiële resultaat

De resultaten van de stichting hebben zich als volgt ontwikkeld:

2019 negatief € 49.978

2018 positief € 425.000

De totale opbrengsten zijn in 2019 gestegen van € 1.225.000 in 2018 naar € 1.247.000 in 2019. De bezoekersaantallen liggen met 123.517 aanzienlijk boven het niveau van de begroting (55.000) en ook boven de realisatie van 112.059 in 2018.

Het financiële resultaat is in 2019 vooral beïnvloed door:

- hogere kaartverkoop
- hogere overige publieksinkomsten
- hogere indirecte inkomsten
- hogere overige bijdrage private middelen
- hogere overige subsidies uit publieke middelen
- hogere overige lasten

Kaartverkoop en overige publieksinkomsten

De kaartverkoop en de overige publieksinkomsten zijn in het verslagjaar 2019 gestegen ten opzichte van 2018 vanwege een stijging van het aantal bezoekers. De stijging wordt met name veroorzaakt door de opening van het museumcafé in september 2019 en de nieuwe tentoonstelling 'De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt' die in december 2019 gereed was. De overige publieksinkomsten betreft verkoop museumkaarten, opbrengst winkerverkopen en horeca inkomsten.

Indirecte inkomsten

De indirecte inkomsten zijn hoger dan begroot doordat in 2019 meer loonkosten zijn doorberekend.

Overige bijdrage private middelen en overige subsidies uit publieke middelen

De ontvangen bijdragen voor projecten die niet uit de reguliere exploitatie kunnen worden gefinancierd zijn hoger dan begroot. Het museum heeft bijdragen gekregen van o.a. Fonds1818, Mondriaan Fonds, VSBfonds, De Versterking, Fonds21, Prins Bernhard Cultuurfonds, Huygens ING, Zabawas, Rabobank, Wombat, Groep Algemene Uitgevers, Stichting Lezen, Nederlands Letterenfonds, Hendrik Mullerfonds, de gemeente Den Haag, Ministerie OCW en particulieren (schenkingen en crowdfunding)

Overige lasten

Dankzij de hiervoor genoemde bijdragen private middelen en overige subsidies uit publieke middelen konden De Kinderboekenparade 2019, de tentoonstelling 'De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt', het online platform Literatuurmuseum.nl en diverse aankopen worden gerealiseerd.

In verband met de ouderdom van tentoonstellingen en hogere bezoekersaantallen zijn de kosten voor noodzakelijk onderhoud t.o.v. de begroting gestegen. Deze kosten zijn inclusief een dotatie aan de voorziening groot onderhoud.

De inkomsten zijn gestegen vanwege het hoger aantal bezoekers en de opening van het museumcafé.

In 2018 zijn er toezeggingen gedaan voor uitgaven die niet in dat jaar gerealiseerd konden worden. Deze uitgaven hebben in 2019 plaatsgevonden waardoor het uiteindelijk resultaat per saldo negatief € 50.000 is geworden.

Na goedkeuring door de Raad van Toezicht wordt het resultaat conform het voorstel resultaatbestemming 2019 toegevoegd aan het Eigen vermogen.

Omdat duidelijk is geworden dat het museum t/m 2025 in het Koninklijke Bibliotheek-complex kan blijven, is investeren in en onderhouden van het gebouw en investeren ten dienste van de algemene en museale inrichting dringend noodzakelijk. Tegelijkertijd zet het museum zijn zoektocht naar een nieuw pand voort, als gevolg waarvan investeringen ook dan noodzakelijk zijn.

Toelichting op de balans: Activa

Materiële vaste activa

De in materiële vaste activa vastgelegde middelen zijn gestegen van € 722.000 ultimo 2018 naar een bedrag van € 953.000 per ultimo 2019. In 2019 hebben er voor € 663.000 investeringen plaatsgevonden. Door de afschrijvingen van € 432.000 is een boekwaarde per 31 december 2019 ontstaan van € 953.000. De egalisatierekening investeringsbijdragen stijgt analoog aan de investeringen in en daalt analoog aan de afschrijvingen op de materiële activa naar € 841.000 per 31 december 2019.

Vlottende activa

Voorraden

De voorraad bestaat per 31 december 2019 uit materiaal voor de afdeling Collecties.

Vorderingen

De vorderingen bestaan uit nog te ontvangen gelden van scholen, belastingdienst, Stichting Museumkaart en nog te ontvangen bijdragen van diverse fondsen en stichtingen, te ontvangen rente en vooruitbetaalde facturen.

Liquide middelen

De liquide middelen zijn met € 153.000 gestegen.

Toelichting op de balans: Passiva

Eigen vermogen

Het eigen vermogen is per 31 december 2019: € 977.000. Dit is een daling van € 50.000 ten opzichte van 2018 als gevolg van het negatief resultaat. Het resultaat is ten laste gegaan van de algemene reserve.

Vanwege het vervallen van de bestemmingsfondsen is € 421.000 toegevoegd aan de algemene reserve.

Egalisatierekening investeringsbijdragen

De egalisatierekening investeringsbijdragen stijgt door de investeringen voor de tentoonstelling 'De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt' en daalt analoog aan de afschrijvingen op de diverse projecten naar € 841.000 ultimo 2019.

Voorzieningen

Er zijn voorzieningen gevormd voor groot onderhoud tentoonstellingen (ult 2019: € 439.000), groot onderhoud huisvesting (ult 2019: € 840.000), automatiseringsapparatuur (ult 2019: € 20.000) en jubileumuitkering (ult 2019: 14.000).

Kortlopende schulden

De kortlopende schulden zijn toegenomen. De overige schulden en overlopende passiva bestaan grotendeels uit vooruitontvangen bedragen voor onderhoud en projecten.

Den Haag, 26 maart 2020

Drs. A.J.M. Meinderts
directeur-bestuurder

Bestuursverslag 2019

Stichting Nederlands Literatuurmuseum en Literatuurarchief
26 maart 2020

INHOUD

1.	Inleiding	3
2.	Het jaar in cijfers	5
3.	ARCHIEF	6
3.1.	Aanwinsten	6
3.2.	Behoud en beheer	8
3.3.	Digitalisering	8
3.4.	Onderzoek en wetenschap	10
3.5.	Bruiklenen	11
3.6.	Publicaties	12
4.	LITERATUURMUSEUM EN KINDERBOEKENMUSEUM	14
4.1.	Tentoonstellingen	14
4.1.1.	Vaste tentoonstellingen	14
4.1.2.	Wisseltentoonstellingen	16
4.2.	Literatuurmuseum.nl	17
4.2.1.	Verhalen en artikelen	18
4.2.2.	Crowdsourcing	20
4.3.	Educatie	20
4.3.1.	Educatie Kinderboekenmuseum	21
4.3.2.	Educatie van het Literatuurmuseum	22
4.4.	Evenementen	23
4.5.	Marketing & communicatie	28
5.	SAMENWERKING	32
6.	DIVERSITEIT & INCLUSIE	34
7.	ORGANISATIE	37
7.1.	Raad van Toezicht	37
7.2.	Personeel	38
8.	FINANCIËN EN CULTUREEL ONDERNEMERSCHAP	42
8.1.	Exploitatieresultaat	42
8.2.	Financiële positie	42
8.3.	Prestatieverantwoording	44
8.4.	Ondernemerschap	45
8.5.	Huisvesting	46
8.5.1.	Koninklijke Bibliotheek-complex	46
8.5.2.	Toekomstige huisvesting	46
8.6.	Prestatiedoelstellingen	48
BIJLAGE I		499
BIJLAGE II		633

1. Inleiding

Dit bestuursverslag toont een museum dat zijn rol als hoeder van het Nederlands literair erfgoed met verve vervult, en een museum dat een unieke positie inneemt in het streven de leescultuur in Nederland te versterken. De collectie beslaat (naast schrijversportretten en –realia) zo'n 7 strekkende kilometer aan documenten, brieven en handschriften en groeit jaarlijks met circa 130 strekkende meter. Nadat 25 jaar geleden als onderdeel van de organisatie het Kinderboekenmuseum werd opgericht, kan het museum inmiddels bogen op een verzameling van circa 170.000 kinderboekenillustraties van internationale allure, waarmee de museumcollectie naast documentair ook kunsthistorisch van karakter is geworden.

De doelgroepen zijn divers. Het museum stelt zijn rijke, uitgebreide archief ter beschikking aan onder meer biografen, literatuurwetenschappers, studenten, uitgevers en journalisten. Zoals in het *Activiteitenplan 2017-2020* is beschreven, richt de organisatie zich voor het fysieke, museale deel vooral op het Kinderboekenmuseum, terwijl de volwassenen met name bediend worden via het online platform Literatuurmuseum.nl. Het interactieve Kinderboekenmuseum, dat gestoeld is op sterke inhoudelijke concepten, betoverende design en de nieuwste techniek, wordt vooral bezocht door families en het primair onderwijs.

Voor de vijfde keer op rij behaalde het museum in 2019 een bezoekersrecord. Ruim 123.000 bezoekers konden worden begroet. Het Kinderboekenmuseum is inmiddels uitgegroeid tot een museum met een grote aantrekkingskracht en relevantie. Dé plek in Nederland waar met name kinderen op een speelse manier de kracht van literatuur en verhalen ervaren, ook door zelf aan de slag te gaan. Deze rol die het museum op zich heeft genomen, is van groot maatschappelijk belang, want uit recente rapporten van de Raad voor Cultuur en de Onderwijsraad is gebleken dat het slecht gesteld is met de leesmotivatie en leesvaardigheid van kinderen en jongeren in Nederland. Het museum oriënteert zich op de vraag of het mogelijk, zinvol en effectief is satellieten van het Kinderboekenmuseum op te richten in het noorden en zuiden van Nederland. Samenwerking met lokale partners is essentieel voor het slagen van deze constellatie.

Naast de uitdaging de impact van het museum op de leescultuur in Nederland te vergroten, staat het de komende jaren voor nog twee grote uitdagingen. De eerste betreft het streven de centrale functie die de fysieke collectie heeft ook in de digitale praktijk te realiseren. In 2019 koos het museum voor Atlantis van DEVENTit als nieuw catalogiseer- en collectiebeheersysteem, waarmee de collectie beter en breder aan de gebruiker kan worden gepresenteerd en een deel daarvan als linked open data beschikbaar kan worden gesteld. De migratie van het oude naar het nieuwe collectiebeheersysteem is een ingrijpende operatie, die bovendien leidt tot verbetering van de interne werkprocessen.

De gebruiker zal daarvan profiteren, vooral ook omdat aan genoemde operatie diverse digitaliseringsprojecten gekoppeld worden. Met name het wetenschappelijk onderzoek zal daarbij gebaat zijn; het gegeven dat er meer studenten Nederlands zijn buiten dan binnen Nederland pleit voor grootschalige digitalisering, zodat de collectie waar en wanneer dan ook geraadpleegd kan worden.

De tweede uitdaging vormt de huisvesting. Wetend dat de levensduur van het Koninklijke Bibliotheek-complex waarin het museum gehuisvest is ten einde loopt, is het museum al enige jaren op zoek naar een pand dat volledig recht doet aan de museale beleving die het nastreeft. Aan het eind van het

verslagjaar stond het museum op het punt een huurintentie te tekenen voor een fraai onderkomen in het drukbezochte, historische centrum van Den Haag.

De digitale toekomst en de huisvesting vereisen een stevig financieel fundament. Hier wreekt zich echter de door Zijlstra in 2012 lichtzinnig opgelegde bezuiniging, die een structureel karakter heeft en dus tot de dag van vandaag doorwerkt. Hoewel het museum, mede dankzij een actie van een groot aantal schrijvers en wetenschappers, door het ministerie van OCW enigszins gecompenseerd werd, mist het nog altijd € 450.000 aan structurele subsidie. Collectiebeheer en huisvesting staan als gevolg hiervan onder grote druk, terwijl het museum juist op deze twee gebieden wezenlijke versterking behoeft, wil het slagvaardig de toekomst in kunnen stappen.

Zoals uit dit verslag blijkt, floreert het Literatuurmuseum/Kinderboekenmuseum, heeft het zijn bestaansrecht ten volle bewezen en is het erin geslaagd zelf extra gelden te genereren. De eigen inkomsten vormen in 2019 ruim 40% van het toegekende subsidiebedrag, terwijl de eigen inkomstennorm die het ministerie van OCW hanteert 19,5% bedraagt. De realiteit is echter dat met collectiebeheer c.q. digitalisering en huisvesting geen inkomsten te generen zijn. Dat zijn noodzakelijke kostenposten die de basis van het inhoudelijk werk mogelijk moeten maken.

Wil het museum zijn nationale taak verantwoord kunnen uitvoeren dan dient ten minste de indertijd opgelegde bezuiniging ongedaan gemaakt te worden. Een land dat zijn literatuur, geletterdheid, burgerschap, leesbevordering en de kracht van verhalen – juist voor de jeugd! – serieus neemt, kan niet anders dan daartoe besluiten. Nederland krijgt er zoveel voor terug.

NB Stichting Nederlands Literatuurmuseum en Literatuurarchief wordt in dit verslag wisselend aangeduid met: 'het NLL', 'het museum', 'Literatuurmuseum/Kinderboekenmuseum' en de 'organisatie'.

2. Het jaar in cijfers

	2019	2018
Eigen inkomstenpercentage	43,00%	43,00%
Collectie / Studiezaal		
Aanwinsten	149	185
Aanwinsten in meters uitgedrukt	125	140
Schenkers en bruikleengevers	113	157
Aantal illustraties	16.400	
Aantal schilderijen	15	
Aantal portretbustes	3	
Geraadpleegde collecties in studiezaal	1.750	1.366
Informatie over collectie verstrekt	112	99
Bezoek onderzoekers in studiezaal	821	765
Tentoonstellingen elders bruiklenen van museum	15	12
Publicaties op basis van de collectie	45	50
Eigen publicaties	8	6
Literatuurmuseum / Kinderboekenmuseum		
Bezoekers	123.517	112.059
Waarvan scholieren	13.649	11.415
Bezoekers tentoonstellingen elders	3.187	1.846
Tentoonstellingen	20	19
Lezingen en evenementen	89	81
Filmpjes Kinderboekenambassade	11.018	
Bezoeken Literatuurmuseum.nl	308.294	176.243
Unieke bezoekers Literatuurmuseum.nl	223.747	120.617
<i>Marketing Communicatie</i>		
Promoties (excl. Facebookacties)	13	15
Persberichten verstuurd	43	40
Bezoeken Kinderboekenmuseum.nl	179.157	117.100
Unieke bezoekers Kinderboekenmuseum.nl	117.966	71.303
Social media accounts	48.091	43.005
Instagram	5.119	3.464
Facebook likes	36.541	33.298
Twitter volgers	6.431	6.243

3. ARCHIEF

Meer dan 7.000 Nederlandse schrijvers en illustratoren zijn vertegenwoordigd in het archief van de Stichting Nederlands Literatuurmuseum en Literatuurarchief. Met circa 7 strekkende kilometer documenten en objecten, waaronder circa 2 miljoen brieven, 300.000 manuscripten, 73.000 foto's, 2.800 schrijversportretten en 170.000 kinderboekenillustraties, is dit archief hét literaire geheugen van Nederland. De collectie groeit jaarlijks aanzienlijk, in 2019 bedroeg de aanwas circa 125 strekkende meter.

3.1. Aanwinsten

‘De belangrijke dingen schreef ik altijd al wel met pen en papier - ik kan het je laten zien - in allemaal van die kleine Moleskine-boekjes, met een Delta Dolcevit met een gouden punt’, zegt Leonard Ilja Pfeijffer in een uitgebreid interview over zijn in 2019 verschenen bestseller *Grand Hotel Europa*: ‘Dat schrijversrelikwie gaat later natuurlijk naar het Literatuurmuseum’, zo voegt hij er aan toe. En hoewel het museum dit relikwie dit verslagjaar nog niet aan zijn collectie kon toevoegen, omdat er nog meer meesterwerken mee geschreven moeten worden, wist het ook in 2019 bijzondere documenten, archieven, objecten en andere belangwekkende archivalia te verwerven. En dat ondanks het ontbreken van een structureel aankoopbudget.

Zo heeft het museum de literaire nalatenschap van een van de grootste naoorlogse Nederlandse dichters in huis gekregen: Gerrit Kouwenaar. Het archief telt circa 10 strekkende meter en beslaat ruim 70 jaar literatuurgeschiedenis. In de nalatenschap bevinden zich talloze brieven met schrijvers en dichters, onder wie Bernlef, Remco Campert, Hans Faverey, Willem Frederik Hermans, Lucebert en Leo Vroman. Voorts bevat het archief vele foto's en persoonlijk materiaal, waaronder stukken die Kouwenars rol als verzetsman documenteren. Verrassend is de aanwezigheid van talrijke handgeschreven versies van gedichten die nooit gepubliceerd zijn, en die inzicht geven in de werkwijze van de dichter. Het archief kan gezien worden als de missing link van de Vijftigersarchieven die het museum reeds beheerde.

In 2019 verwierf het museum eveneens de literaire nalatenschappen van Menno Wigman en F. Starik. De twee dichters, die goed bevriend waren, overleden in 2018 kort na elkaar. Hun overlijden was onverwacht en maakte in beide gevallen veel indruk. Wigman was de dichter van technisch volmaakte en ontroerende gedichten. Hij was niet productief, maar zijn gedichten waren wel altijd raak. In zijn nalatenschap bevinden zich vele manuscripten, brieven, foto's, en bijzondere voorwerpen, zoals de drumstokken die hij gebruikte in zijn punkband Human Alert en ook veel boeken die bezaaid zijn met aantekeningen in de marge, zoals ‘Gautier zit er weer naast’. Bijzonder zijn de oude agenda's, die teruggaan tot aan de jaren tachtig, en waarin naast dagboekantekeningen ook eerste versies van gedichten te vinden zijn.

F. Starik was een exuberante romanticus die zijn poëzie vol vuur over het voetlicht bracht, en die naar eigen zeggen ‘goed met de dood’ was. Behalve dichter was hij ook performer, muzikant, kunstenaar – en organisator van de ‘Poule des doods’, een groep dichters die uitvaarten opluisterden waarvoor geen nabestaanden gevonden waren. In zijn nalatenschap bevinden zich naast diverse typescripten ook

documenten die betrekking hebben op deze poule, aantekeningen voor talrijke projecten, van theater tot en met muziek, en kunstwerken.

De komst van het Kinderboekenmuseum in 1994 heeft grote gevolgen gehad voor de organisatie, zeker ook voor de collectie. Die groeide in de afgelopen 25 jaar aanzienlijk, niet alleen met brieven en handschriften van kinderboekenschrijvers, maar vooral met originele illustraties. Vóór 1994 waren deze met een lantaarntje in het depot te zoeken, maar nu vormen ze een aanzienlijk onderdeel van de collectie. Inmiddels bezit het museum zo'n 170.000 illustraties en heeft de organisatie zich ontwikkeld tot het nationale instituut waar het werk van Nederlandse illustratoren beheerd en gepresenteerd wordt. In 2019 mocht het museum een aantal belangrijk illustratiearchieven aan zijn collectie toevoegen, die van Els van Egeraat, Alice Hoogstad, Philip Hopman, Jan Jutte, Martijn van der Linden, Marije Tolman, Juliette de Wit en Alex de Wolf. De verworven archieven zijn niet alleen omvangrijk, maar eveneens van een indrukwekkende kwaliteit. Tezamen geven de collecties ook nog eens een goed en kleurrijk beeld van de veelzijdigheid aan illustraties die in Nederland gemaakt worden. Van een heel andere orde, maar niet minder belangwekkend, zijn de ruim 300 originele tekeningen die Waldemar Post in het verslagjaar aan het museum overdroeg. Vooral karikaturen van schrijvers die de illustrator decennialang voor *de Volkskrant* en *HP/De Tijd* maakte.

Er is een kleine aanwinst uit het verslagjaar dat een mooie literaire voetnoot vormt: In 1941 deed Annie M.G. Schmidt een poging om directeur van de bibliotheek in Deventer te worden. De handgeschreven sollicitatiebrief die zij schreef, lag bijna tachtig jaar kreukloos opgeborgen in het archief van de bibliotheek en werd bij toeval ontdekt en overgedragen aan het Literatuurmuseum. Overigens werd niet Schmidt, maar Annie Timmenga uit Groningen aangenomen. Ze zou tot 1978 aanblijven. Hoe het met de andere Annie is afgelopen, is genoegzaam bekend.

Even dreigde het portret De Herenclub voorgoed het museum te verlaten. Het roemruchte schilderij dat Kik Zeiler in 1985 van de Herenclub maakte – met Harry Mulisch als stralend middelpunt – was jarenlang als bruikleen in het museum ondergebracht, maar werd in 2019 door de bruikleengever teruggevraagd zodat het geveild kon worden. Dankzij de steun van een financier die onbekend wenst te blijven, heeft het museum het schilderij kunnen aankopen. Zeilers meesterwerk is weer te bewonderen in het museum, nu voorgoed.

Aan de vooravond van kerst verwierf het museum een reiskoffer met een belangrijke collectie 'Blamaniana'. De documenten van Anna Blaman zijn afkomstig uit de nalatenschap van Alie Bosch, sinds 1936 Blamans 'vriendin voor het leven'. Bosch is van grote betekenis geweest voor Blaman; zo komen in alle romans personages voor die geïnspireerd zijn op Alie Bosch, de (wijk)verpleegster die aanvankelijk alleen als 'Zuster B.' bekend was. De spil van de collectie vormen de 39 brieven van Blaman aan Bosch. Verder bevat de aanwinst onder meer manuscripten, brieven, een portret door Paul Citroen en - deels tot nu toe onbekende – foto's. Bijzonder is de grammofoonplaat met de stem van Blaman die een kerstverhaal voorleest. Deze werd bij klankstudio Peekel te Rotterdam in 1 exemplaar gemaakt, in opdracht van de schrijfster als cadeautje voor haar vriendin. *De Taalstaat*, het radioprogramma van Frits Spits, vond de aanwinst dusdanig bijzonder dat deze werd uitgeroepen tot Taalschat.

Dit is slechts een kleine selectie uit een opnieuw rijk jaar. Een compleet overzicht van de aanwinsten is opgenomen in bijlage I.

3.2. Behoud en beheer

Een van de belangrijkste taken van het museum is het behoud en het beheer van het Nederlands literair erfgoed. Vanwege de aard van de collectie wordt slechts een zeer klein deel daarvan museaal geëxposeerd. De enorme waarde van de collectie zit vooral in de beschikbaarstelling voor literair-historisch onderzoek, zowel wetenschappelijk als journalistiek. Dat betekent dat de collectie in hoge mate de functie heeft van een archief – en daarom een heel ander karakter heeft dan de verzameling van een historisch of kunstmuseum. Waar de meeste musea probleemloos kunnen aangeven hoeveel objecten er geconserveerd zijn, is dat in het geval van het Literatuurmuseum niet zo eenvoudig te zeggen: het museum acquireert archieven, die soms duizenden brieven, handschriften of andersoortige documenten bevatten, en waarvan de waarde niet inherent is aan het object, maar vanwege de inhoud. Een uitzondering is de deelcollectie kinderboekenillustraties die een belangrijke kunstcollectie vormen.

In juni 2019 was er een tussentijdse evaluatie van de Erfgoedinspectie. Tijdens dit gesprek werd vastgesteld dat het depotbeheer nog steeds ‘grotendeels op orde’ is – zoals in 2018 al werd vastgesteld. De inspectie oordeelde dat de museumdepots goed beschermd zijn tegen brand en inbraak, en dat de beheersing van de temperatuur en luchtvochtigheid zeer goed is. Er is een calamiteitenplan geldend voor het gehele gebouw, vastgelegd in het Beveiligingsplan Gebouw Koninklijke Bibliotheek en het Bedrijfsnoodplan Gebouw Koninklijke Bibliotheek.

Aan de aanbevelingen uit het rapport uit 2017 dat de Inspectie eens in de vier jaar opstelt, is en wordt nog steeds gevolg gegeven; vooral wat digitalisering betreft werd een slag gemaakt. Tevens is er een incidentregister in gebruik genomen. Het contact tussen de depotbeheerders en behoudsmedewerkers van de KB en het Literatuurmuseum is geïntensiveerd.

De Erfgoedinspectie had enkele aanbevelingen/verbeterpunten geformuleerd over standplaatsregistratie en het vastleggen van de procedures. Met dat laatste is in 2019 een begin gemaakt: in 2020 zullen de formele procedures systematisch worden vastgelegd in een document. De standplaatsregistratie zal geoptimaliseerd worden met de introductie van een nieuwe catalogus, zie hiervoor 3.3 over digitalisering.

In het verslagjaar werd de restauratie van de houten reissecretaire van Jacques Perk uit 1876 voltooid. Ook won het museum advies in over de conservering van de 43-lange wandschildering van Lucebert. Hoewel de conditie van het kunstwerk als zeer goed werd bestempeld, heeft het museum enkele beschermingsmaatregelen genomen.

3.3. Digitalisering

Uit het Digitaliseringsplan dat begin 2018 werd afgerond, kwam als belangrijk actiepunt het zoeken en implementeren van een nieuw catalogiseer- en beheersysteem. In 2019 koos het museum na een uitgebreide zoektocht voor Atlantis van DEVENTit als nieuw collectiebeheersysteem. Met Atlantis kan de collectie beter en breder aan het publiek worden gepresenteerd. Ook wordt een deel van het archief als zogenaamde linked open data beschikbaar gesteld, waarmee de centrale functie van het Literatuurmuseum ook in de digitale praktijk wordt gerealiseerd. Het Literatuurmuseum zal met het nieuwe collectiebeheersysteem zijn collectie optimaal kunnen presenteren aan literatuurliefhebbers, onderzoekers, wetenschappers en het onderwijs. Tegelijk biedt het nieuwe systeem de mogelijkheid

nieuw te ontvangen archieven efficiënt te verwerken en presenteren, waaronder ook digital-born archieven zoals mailboxen, Word-documenten en digitale illustraties.

Aangezien het nieuwe systeem mogelijkheden biedt gerelateerde archiefstukken uit andere bronnen te presenteren, krijgen de online bezoekers een completer overzicht van een schrijver, illustrator, onderwerp of periode. Zo kan een handschrift van het museum via de site van de Koninklijke Bibliotheek getoond worden in de context van de publicatie die daaraan gerelateerd is, en een oorlogsdagboek verrijkt worden met informatie vanuit het NIOD. Ook minder voor de hand liggende verbanden kunnen interessant zijn: de boodschappenlijstjes van een auteur kunnen gerelateerd worden aan economische documentatie uit de betreffende periode van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Dit vraagt een serieuze investering en in 2019 waren er kosten voor zowel het oude, als het nieuwe catalogussysteem. Bovendien zal de omzetting van de gegevens een project op zichzelf zijn, waarvoor extra menskracht nodig zal zijn. De gegevens uit de catalogus worden met nieuwe metadata verrijkt; een project dat zeker een halfjaar werk gaat vergen (0,5fte). Deze investeringen zijn noodzakelijk, niet alleen om over een goed functionerende catalogus te beschikken, maar ook om de voortrekkersrol die het museum wil innemen, vorm te geven. Het museum kan dan zijn rol als content-provider en als initiator vervullen bij grote nationale en internationale letterkundige projecten. Eind 2019 is gestart met de migratie naar het nieuwe systeem.

Om ervoor te zorgen dat niet alleen de catalogus geheel aan de eisen van de tijd voldoet, maar dat het museum ook belangrijke delen van de collectie zelf presenteert, lopen er twee grote digitaliseringsprojecten. Op de eerste plaats is er het Metamorfoze-project, dat in 2019 van start is gegaan; naar verwachting zal dit project medio 2020 voltooid worden. Bij dit project staat gemarginaliseerde literatuur uit de moderne periode centraal. Met name literatuur van vrouwen krijgt extra aandacht. Inmiddels is de digitalisering van de eerste pilot-batch van 8.000 bestanden voltooid.

Het tweede digitaliseringsproject – waarnaar in 2018 oriënterend onderzoek is gedaan, dat geleid heeft tot implementatie in 2019 - betreft materiaal dat in het verleden op microfiches is gezet. Het gaat om archieven van onder anderen Gerrit Achterberg, J.C. Bloem, Jan Campert, Louis Couperus, Multatuli, Marcellus Emants, J. van Oudshoorn, Herman Gorter, Willem Kloos, J.H. Leopold, H. Marsman, M. Nijhoff, A. Roland Holst, Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, J. Slauerhoff, S. Vestdijk en vele anderen. Dankzij dit project heeft het museum reeds 42.000 documenten gedigitaliseerd. Dit materiaal zal tegelijk met de nieuwe catalogus beschikbaar komen, waarmee het Literatuurmuseum in één klap voorloper is op het gebied van digitale beschikbaarheid van letterkundige documenten. Tevens heeft er een minder zichtbare, maar belangrijke elektronische verhuizing plaatsgevonden; namelijk die van de websites mennoterbraak.nl en eduperron.nl van het digitale domein van de Koninklijke Bibliotheek/DBNL naar dat van het Literatuurmuseum. Dit is de eerste stap in een ontwikkeling waarbij de website van het Literatuurmuseum steeds meer een centrale 'hub' zal zijn voor literair-historisch belangrijke websites. Vooralsnog functioneren de websites precies als onder het beheer van de KB/DBNL; en staat deze verhuizing vooral in het teken van behoud. In een later stadium zullen deze sites meer geïntegreerd worden in de omgeving van literatuurmuseum.nl.

In voorbereiding is een samenwerkingsproject met de Friese zusterorganisatie Tresoar, waarbij de papieren nalatenschap van Theun de Vries gekozen is als pilotstudie, waarin onderzocht zal worden hoe uitwisseling via Linked Open Data in de praktijk te realiseren valt.

3.4. Onderzoek en wetenschap

In de Angelsaksische wereld is het de gewoonste zaak dat meerdere biografen een biografie leveren over een schrijver. In Nederland komt dat veel minder vaak voor, en het geval van Gerrit Kouwenaar is dan ook uitzonderlijk. Het museum verwierf, zoals eerder gemeld, in 2019 zijn archief en korte tijd later bogen in de studiezaal van het museum niet één maar twee onderzoekers zich over de nalatenschap van een van de belangrijkste dichters van de twintigste eeuw. 'Hij blijkt verschrikkelijk, nu ja heerlijk veel te hebben bewaard. Véél meer dan ik verwacht had', merkte Wiel Kusters verheugd op. 'Wat me vooral opvalt, is de grote hoeveelheid vroege poëzie die hij niet publicabel achtte, maar toch niet heeft weggegooid. En de al even grote hoeveelheid werkbladen van latere datum: minder gedichten, maar veel meer varianten, nieuwe versies enzovoort, op weg naar het 'definitieve' gedicht'. Arjen Fortuin vulde aan: 'Er zitten veel brieven tussen, maar ook opgespaarde lege vloepakjes die hij in verband met een prijsvraag bewaarde. Veel zit door elkaar, wat het archief een grote persoonlijke charme geeft'.

Op Literatuurmuseum.nl betreurt Mohammed Benzakour in een artikel over Arthur van Schendel dat de schrijver van onder meer *Het leven een dansfeest* vrijwel vergeten is en curator Alma Mathijssen stelt, eveneens in een artikel op Literatuurmuseum.nl, over Jo Boer gelaten vast dat zij in de vergetelheid is geraakt. Gelukkig zijn er over beide schrijvers biografieën op komst die kunnen verschijnen mede op basis van de collectie van het Literatuurmuseum. Rob Groenewegen schrijft het levensverhaal van Van Schendel en Elly Kamp dat van de schrijfster van de roman *Kruis of munt*. In 2019 werd verder in de studiezaal, naast ander literair-historisch onderzoek dat daar werd verricht, gewerkt aan biografieën en studies over onder anderen Bibeb, Godfried Bomans, Elise van Calcar, Clara Eggink, Hans Faverey, Theo van Gogh, Dola de Jong, Karel van het Reve, Bert Schierbeek en Menno Wigman.

Ook verschenen er in het verslagjaar diverse publicaties op basis van de collectie, onder meer de lang verwachte biografie van Willem Wilmink door Elsbeth Etty en *P.S., van liefdespost tot hatemail* van Jet Steinz. Voor haar ode aan de met uitsterven bedreigde brief bezocht de schrijfster de studiezaal om zo de meest bijzondere epistels te achterhalen. 'Dichter bij de geschiedenis kun je niet komen. Een brief is drager van gedachten én een tastbaar fysiek object', merkte ze op. Ook David de Poel spitte dagenlang in de archieven van het museum, zo laat hij weten in het voorwoord *De schrijver die over de soep vloog. Het leven van Frans Pointl*, dat in 2019 is verschenen. *Het geheim van Marten Toonder* is een gelimiteerde, bibliofiele uitgave met nog niet eerder getoonde schatten uit Toonders nalatenschap, die het museum beheert. 'Daar zijn we gaan grasduinen, Toonderkenner Klaas Drievergen en ik. Het was spannend: konden we nog verrast worden?' laat samensteller Willem Feltkamp weten. 'Al bij onze eerste expeditie kwamen we zoveel prachtige dingen tegen. Daardoor wisten we: ja, het kan!'

In totaal verschenen in 2019 45 publicaties waarbij gebruik gemaakt is van de collectie van het museum. Hiertoe behoorden naast de reeds genoemde onder andere:

- *De stijl van de schrijver : schrijvers & hun kleding* van Arno Kantelberg.
- *Minnebrieven aan Maarten : over Maarten 't Hart en zijn oeuvre* van Elsbeth Etty
- *Buitenland is geen land : Nescio in Frankrijk* van Lieneke Frerichs
- *Een knipperend ogenblik : portret van Remco Campert* van Mirjam van Hengel
- *De ontdekking van Elsschot* van Vic van de Reijt

In 2019 werd verder vooruitgang geboekt met het aanhalen van de banden tussen verschillende universiteiten en het Literatuurmuseum, een ambitie die de organisatie formuleerde in het *Activiteitenplan 2017-2020*. Karin Amatmoekrim was in het verslagjaar als gastschrijver verbonden aan de Universiteit Leiden. Ze doceerde biografisch schrijven en nam haar studenten mee naar het archief van het Literatuurmuseum, op zoek naar egodocumenten van Surinaamse schrijvers. Hier vloei­de het onderzoeksproject *Fesa in het Museum* voort, naar aanleiding van 45 jaar Surinaamse onafhankelijkheid. Onderzoekers gaan op zoek naar sporen van Suriname in de collecties van het Literatuurmuseum; in dat kader wordt er samengewerkt met KITLV, het Nationaal Archief Suriname en de Hogeschool Rotterdam.

De samenwerking met universiteiten wat betreft junior-onderzoekers werd in 2019 voortgezet. Een student van de Radboud Universiteit deed werkervaring op bij de afdeling Collecties en verrichtte onderzoek naar literaire tijdschriften in de jaren 80. Ook voor 2020 worden deze stageplaatsen weer ingevuld: in het eerste kwartaal door een student van de Universiteit Utrecht, na de zomer door een student van de Universiteit van Amsterdam. De 'pilot' van een vier uur durend introductieprogramma dat in 2018 werd ontwikkeld, is succesvol gebleken en werd in 2019 herhaald voor eerstejaarsstudenten van de universiteiten in Leiden en Nijmegen. Tijdens de workshops worden de studenten gewezen op de toegevoegde waarde die het archief kan bieden voor hun studie. Ook de Universiteit van Gent – in samenwerking met de Taalunie – bezocht met een groep van 120 internationale studenten van 30 landen (waaronder Zuid-Afrika en Amerika) het museum. Een van de Zuid-Afrikaanse studenten schrijft in zijn verslag over de 'ekskursie' onder meer: 'Ons is ook aan die einde van die dag onthaal in die Literatuurmuseum, waar ons die geleentheid gehad het om van hul nuutste uitstallings te aanskou'. Tot slot faciliteerde het museum de masteropleiding Redacteur/editor van de UvA door de collectie-Harry Mulisch voor onderzoek beschikbaar te stellen.

3.5. Bruiklenen

Als altijd voerde het museum in het verslagjaar een ruimhartig **depotbeleid**: collecties die langdurig onderzoek vergen, werden op verzoek tijdelijk ondergebracht onder andere bij universiteitsbibliotheken om de reistijd voor onderzoekers tot een minimum te beperken. Zo werd de collectie-Simon Vinkenoog ondergebracht in de Zeeuwse Bibliotheek, opdat Joep Bremmers er onderzoek naar kon doen en gingen op verzoek van biograaf Robbert Ammerlaan documenten van Harry Mulisch naar het Noord-Hollands Archief. In het verslagjaar stelde het museum eveneens documenten, foto's e.d. ter beschikking aan redacties van kranten, websites en tv-programma's. Voor de catalogus bij de tentoonstelling *Our Courage. Jews in Europe in the Postwar Years 1945-48* van het Jewish Museum te Frankfurt leverde het museum foto's van Abel J. Herzberg.

Verder gaf het museum delen van zijn collectie in bruikleen ten behoeve van **tentoonstellingen elders**. Zo leende het museum documenten uit aan Museum Valkenburg, dat met de expositie *Jan Hanlo hep het gemaakt* aandacht besteedde aan de 50e sterfdag van Hanlo en aan Bibliotheek Schiedam ten behoeve van de expositie *Maarten Biesheuvel 80 jaar*. Stukken uit het archief-Anton de Kom waren te zien in de Nieuwe Kerk Amsterdam op *De Grote Suriname Tentoonstelling* en het Wereldmuseum toonde in de expositie *Dossier Indië*, samengesteld door acteur en fotograaf Thom Hoffman, bruiklenen uit de collectie-Louis Couperus. Ook het Louis Couperus Museum putte voor diverse tentoonstellingen uit dit archief. Het Joods Cultureel Kwartier in Amsterdam organiseerde in 2019 een grote tentoonstelling over

kabbala, de mystieke traditie van het jodendom. Bezoekers kregen een gevarieerd beeld van deze oude traditie, die ook popsterren als Madonna en David Bowie inspireerde. Voor het eerst werd een tentoonstelling gehouden die de vele aspecten van kabbala toont in onverwachte combinaties van eeuwenoude objecten en moderne kunstwerken. In het Joods Historisch Museum waren in het kader hiervan documenten van Harry Mulisch uit de collectie van het NLL te zien.

3.6. Publicaties

In het verslagjaar publiceerde het museum zelf ook enkele uitgaven, 8 in totaal. Zo publiceerde het met uitgeverij Verloren in zijn reeks *Achter het Boek* het door Jan van der Vegt bezorgde *Brieven aan S. Vestdijk 1935-1942 en een polemieek over rijm en ritme 1935-1951* van Hendrik de Vries. Hiermee is een vierdelige reeks briefedities voltooid met literaire correspondenties van De Vries. In dit laatste deel staat S. Vestdijk centraal. Van der Vegt plaatst de brieven niet alleen in hun literair-historische context, maar voegt ook een beknopte handreiking toe over rijm, ritme en metrum.

Ter gelegenheid van de pensionering van conservator Dick Welsink verscheen de bundel *Wat mij het oog doet glinsteren*, met bijdragen van mensen die in het Literatuurmuseum het pad van Welsink kruisten, onder wie Jeroen Brouwers, Wim Hazeu, Anton Korteweg, Marita Mathijssen, Nop Maas, Jean Pierre Rawie, Gé Vaartjes en Jan van der Vegt. 'Niet vaak wordt een liber amicorum zo voorbeeldig uitgegeven', oordeelde Remco Ekkers op de site *Tzum*.

Op 23 oktober 2019 werd stil gestaan bij het feit dat exact een eeuw geleden P.C. Boutens, Jac. van Looy en anderen in Den Haag het nog steeds actieve Willem Kloosfonds oprichtten. Een fonds ter ondersteuning van 'schrijvers en hun nagelaten betrekkingen' die in moeilijke financiële omstandigheden verkeren. Ter gelegenheid van dit eeuwfeest boekstaafde literair onderzoeker Marsha Keja, oud-conservator van het NLL, de geschiedenis van dit fonds in *Alles is veel voor wie niet veel verwacht*, dat verscheen als speciaal themanummer van *Zacht Lawijd* – een uitgave van het museum in samenwerking met het Letterenhuis in Antwerpen. Hierin komen dankzij grondig onderzoek in de archieven van het museum tal van, soms schrijnende, situaties aan bod. Zo schrijft de nu vergeten auteur Marcel Artz in de eerste oorlogsjaren brieven vol rampspoed: hij mist een linkerarm, heeft een verlamde voet en een rechterbeen waarmee het na een ongeluk nooit meer goed is gekomen; zijn vrouw is verpleegster, 'doch kreeg na 1 ½ jaar van een patiënt een kneep waardoor buikvliesontsteking ontstond. [...] Soms weten mijn vrouw en ik niet, waar wij een stuk brood vandaan moeten halen'. De mooiste brief is die van F. Starik, die vergeefs geld vroeg voor een project van zijn Willem Kloos Groep. Hij eindigde die met: 'Nog een ding: die verschrikkelijke zin, die iedere afwijzing besluit: ik hoop dat u er elders in slaagt de benodigde middelen voor uw project te vinden, die wil ik nooit meer horen. Als u die hoop had, dan had u de middelen. Zeg dan voortaan gewoon: rot op met je stomme projecten. Kut.' Naast dit themanummer verschenen in 2019 nog 3 reguliere afleveringen van genoemd literair-historisch tijdschrift met daarin onder meer aandacht voor Breyten Breytenbach, Willem Elsschot, Bert Schierbeek en Arthur van Schendel. Ook in *Goede Papieren* werd geschreven over Van Schendel, over wie Mohammed Benzakour zich afvroeg 'hoe het kan dat wanneer je iedere ochtend verwelkomd wordt door een gul zonnetje en een azuurblauwe zee, omringd door geuren van geroosterde sardien en espresso's, er toch zoiets provinciaal beklemmends als *Een Hollandsch drama* uit je pen vloeit?' Verder bevatte het jaarlijkse relatiemagazine van het museum bijdragen over o.a. Lodewijk van Deyssel,

Hermine de Graaf, M. Nijhoff, Bea Vianen en vader en zoon Nowee, bekend van de Arendsoog-boeken.
Tot slot gaf de organisatie ook een Jaarverslag uit.

4. LITERATUURMUSEUM EN KINDERBOEKENMUSEUM

Nadat Kees Fens het Kinderboekenmuseum vlak na de opening in 1994 had bezocht, reageerde hij: 'Prachtig! Het zal niet lang duren of het Kinderboekenmuseum overvleugelt het Literatuurmuseum.' Wat het aantal vierkante meters voor het Kinderboekenmuseum in verhouding tot die voor het Literatuurmuseum betreft, krijgt Fens elk jaar een beetje meer gelijk, maar wat hij 25 jaar geleden niet kon voorzien, was de enorme ontwikkeling die het Literatuurmuseum online zou doormaken. Zoals in het *Activiteitenplan 2017-2020* is beschreven, richt het NLL zich voor het fysieke, museale deel vooral op het Kinderboekenmuseum, terwijl de volwassenen met name online bediend worden via Literatuurmuseum.nl.

4.1. Tentoonstellingen

Voor het vijfde jaar op rij trok het Literatuurmuseum/Kinderboekenmuseum een recordaantal bezoekers. In 2019 bezochten in totaal 123.517 mensen de musea. De organisatie heeft in de afgelopen vijf jaar zijn bezoekersaantallen weten te verdubbelen en behaalde in 2019 meer dan tweemaal de prestatiedoelstelling die met het ministerie van OCW was overeengekomen. Vooral families, maar ook veel scholen wisten de beide musea te vinden.

	2019	2018
Bezoekers in het museum	123.517	112.059
Scholieren	13.649	11.415
Bezoekers tentoonstellingen elders	3.187	1.846

4.1.1. Vaste tentoonstellingen

Een dag vóór de 25e verjaardag van het Kinderboekenmuseum opende de Haagse wethouder van Cultuur, Robert van Asten, met hulp van Minoes, Tos en Aagje ***De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt***, een vaste, interactieve tentoonstelling die net als Schmidts werk zelf vol zit met verrassingen, humor en taalvondsten. Avontuurlijk, interactief, kleurrijk en een lust voor het oog. Bekende tegendraadse en markante personages als Abeltje, Wiplala, Minoes en Pluk van de Petteflet komen tot leven in deze eigentijdse ode aan Schmidt. Hoewel Schmidt wars was van moraliseren, geven de helden in haar boeken een duidelijke boodschap af: je kunt alles wat je wilt, als je maar in jezelf gelooft en durft in te gaan tegen de gevestigde orde. Dat is niet altijd makkelijk, maar het levert veel op; zelfstandigheid, echte vrienden, een betere wereld. Schmidts dwarsdenken en -doen stonden haaks op de benauwende tijdgeest waarin ze opgroeide, maar is nog altijd actueel, - en misschien soms zelfs noodzakelijk in een maatschappij waar kinderen al vanaf jonge leeftijd aan hoge eisen van school en ouders moeten voldoen en zij steeds minder vrijheid hebben om fouten te maken of maar wat te lummelen (en vies te worden). De tentoonstelling is dan ook een pleidooi te allen tijde zelfstandig na te denken en te handelen. Doordat deze expositie werd gerealiseerd in een ruimte die voorheen niet in gebruik was als tentoonstellingsruimte is het museum met de komst van ***De eigenwijze kinderen van Annie M.G.***

Schmidt niet alleen inhoudelijk maar ook qua vloeroppervlakte uitgebreid, in totaal met 135m². De tentoonstelling is tweetalig, waardoor het Engelstalige aanbod van het museum is vergroot. Hiermee wordt in een behoefte voorzien, afgaande op het groeiend aantal niet-Nederlands sprekende bezoekers die het museum ontvangt.

Volgens haar zoon Flip van Duijn zou Annie M.G. Schmidt zeer blij geweest zijn met deze tentoonstelling, zo vertelde hij bij de opening aan RTL Nieuws. Ook de jonge bezoekers weten de expositie te waarderen. Als het testteam van Kidsweek *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt* bezoekt, beoordeelt het met een 9,2. Wel wordt een minpuntje naar voren gebracht: hoewel de kinderen ruim een uur in de tentoonstelling bezig zijn, vonden ze toch: 'We waren er snel doorheen, dus meer verhalen is nog beter!' Gelukkig kon dit testteam op zijn wenken bediend worden, want in het Kinderboekenmuseum zijn nog veel meer verhalen te ontdekken en beleven. Zoals in de naastgelegen tentoonstelling *Papiria*, waar kinderen gewapend met een zogenaamde Slurper en hun fantasie op een spannende ontdekkingstocht gaan, waarbij ze spelenderwijs leren over schrijvers, illustratoren en personages als Dolfje Weerwolfje, Minoes en Pippi Langkous. Met de opgedane inspiratie kunnen ze in het Verhalenlab een eigen verhaal, gedicht of tekening maken. In de *Kinderboekenambassade* kunnen bezoekers vervolgens de magie van verhalen delen door een kort filmpje op te nemen, waarin ze vertellen waarom hun lievelingsboek zo bijzonder is en waarom iedereen het zou moeten lezen. In 2019 werden er 11.018 van deze Boekfilmpjes gemaakt.

Het museum is van mening dat het belangrijk is kinderen al vanaf zeer jonge leeftijd enthousiast te maken voor verhalen en zet zich daar actief voor in. Met *ABC met de dieren mee* en *Ik ben Kikker* heeft het museum een ijzersterk aanbod voor de jongste doelgroep; deze twee vaste exposities zijn op de tweede verdieping te vinden. Hier ontdekken ze al klimmend en klauterend letters, klanken en het plezier van (voor)lezen en leren ze aan de hand van verhalen over grote emoties als liefde, vriendschap, angst en verdriet.

Hoewel de organisatie zich conform het Activiteitenplan 2017-2020 met haar exposities voornamelijk richt op families heeft ze voldoende te bieden voor de literatuurliehebbers en middelbare scholieren die voor de 'volwassen literatuur' naar het pand in Den Haag komen. Een van de vaste tentoonstellingen is *Het Pantheon. 100 schrijvers - 1000 jaar literatuur* waarin de bezoeker kennis maakt met 100 belangrijke schrijvers uit onze literatuurgeschiedenis. In *Het Pantheon* komt het schrijfproces aan de orde, van leeg vel tot meesterwerk, evenals opmerkelijke literaire conflicten. Zowel het verhevene als het alledaagse van schrijverslevens komt naar voren in deze ode aan de Nederlandse literatuur. In 2019 kreeg de expositie, die in 2010 werd geopend door Harry Mulisch, een facelift waardoor de overzichtstentoonstelling qua *look & feel* meer op een lijn is gekomen met het online Literatuurmuseum. Met de nieuwe deelopstelling *Een scheepskist vol verlangen* was daarmee al een eerste stap gezet. Aan de hand van Slauerhoffs scheepskist en objecten daaruit wordt hier het verhaal verteld van de on vervulde verlangens van de dichter en de rol die de zee in zijn leven en werk speelt. Verder biedt het museum de *Nationale Schrijversgalerij* met zo'n 500 geschilderde en gebeeldhouwde portretten van Nederlandse schrijvers en dichters, sommigen bijna vergeten, anderen nog altijd veel gelezen. Al dwalend staat de bezoeker hier oog in oog met onder meer Kader Abdolah, Louis Couperus, Hella S. Haasse, Petronella Moens, de Schoolmeester en Joost Zwagerman. En ook met Lucebert, die in 1983 speciaal voor het museum de enorme wandschildering *Namiddag van een faun* maakte. Dit

kunstwerk is zoals de dichter en beeldend kunstenaar was: extravagant en kleurrijk, en toont schrijvers in vergadering, 'totems van het dichterschap', niet herleidbaar naar ware personen. Wat het extra bijzonder maakt, is het feit dat de schildering met de vele citaten een kleine bloemlezing van de Nederlandse poëzie bevat.

4.1.2. Wisseltentoonstellingen

'Voor nu is het genoeg dat u begrijpt dat ik mezelf als een Museum opvat, een verzameling van curieuze indrukken', aldus de in 2018 overleden dichter, performer, muzikant en kunstenaar F. Starik in 'Brief aan de Toekomst', dat ongepubliceerd bleef.. Het Literatuurmuseum, dat in 2019 de nalatenschap van de dichter verwierf, bracht in het verslagjaar de wisseltentoonstelling **F. Starik. Leven als Museum**. Via caleidoscopische kijkdozen, geïnspireerd op 18de- en 19de-eeuwse diorama's, werd de bezoeker meegenomen in Stariks leef- en gedachtewereld. 'U moet mijn huis als een vergrote binnenkant van mijn schedel zien: het zichtbare archief van wat binnenin mij leeft...'. De tentoonstelling kwam tot stand in nauwe samenwerking met Vrouwkje Tuinman en werd ingericht door Andrea Stultiens, kunstenaar en onderzoeker, gespecialiseerd in het activeren van archieven.

Ter gelegenheid van de verwerving van de literaire illustraties van **Waldemar Post** exposeerde het Literatuurmuseum in 2019 een selectie uit zijn werk. Te zien waren onder meer karikaturen van Renate Dorrestein, Frans Kellendonk, Willem Kloos, Gerard Reve en Leon de Winter, en het portret dat Post van Mulisch maakte ter gelegenheid van de verschijning van *De ontdekking van de hemel*. Ook werden enkele groepsportretten getoond, zoals de illustratie 'Literatuurles' uit 1995, waarop onder anderen Ronald Giphart, Hella S. Haasse, Maarten 't Hart en Joost Zwagerman staan afgebeeld.

In het kader van de jaarlijkse Dachaulezing, die in 2019 in het teken van **Nico Rost** stond, bracht het museum een eerbetoon aan hem. De tentoonstelling gaf aan de hand van onder meer brieven, foto's en manuscripten een beeld van Rost als mens, schrijver, kampgevangene en strijder voor het niet vergeten. Zijn liefde voor de Duitse literatuur behoudt hij zijn hele leven, zelfs nadat hij vanwege zijn politieke overtuigingen gevangen gezet werd in concentratiekamp Dachau. De kracht van literatuur werd eens te meer duidelijk.

Dankzij de illustratietentoonstellingen *In beeld* weet het museum met beperkte middelen hoogwaardige exposities te realiseren. Het museum toont in deze reeks tentoonstellingen uitsluitend werk uit eigen collectie. Op 11 januari 2019 werd de illustratietentoonstelling **Thé Tjong-Khing – In beeld** (die te zien was t/m zondag 6 januari) opgevolgd door **Philip Hopman – In beeld**, naar aanleiding van de overdracht van Hopmans illustraties aan het museum. De illustrator maakt, zoals hij het zelf zegt, tekeningen om in te verdwalen. Het museum toonde een ruime selectie daaruit. Van de illustraties die hij maakte voor zijn eerste boek, *Een reuze heksentoer*, tot het boek dat hij zelf schreef en illustreerde, *Givenchy*. Aanvullend bracht het Literatuurmuseum een kleine expositie met tekeningen uit de **Boer Boris**-serie, die Hopman samen met Ted van Lieshout (tekst) maakt.

Dat illustrator Sieb Posthuma 5 jaar na zijn dood nog altijd ongekend populair is, bleek wel uit het succes van de tentoonstelling **Sieb Posthuma – In beeld**. De overzichtstentoonstelling met ruim 50 hoogtepunten uit Posthuma's veelomvattende oeuvre werd door de bezoekers van het Kinderboekenmuseum zeer gewaardeerd, waarop het museum besloot de tentoonstelling met een maand te verlengen. Bezoekers over de expositie: 'Wat een prachtig en sfeervol overzicht. Die vrolijke, kleurrijke illustraties lijken echt van het papier te spatten.' En: 'Posthuma was echt een van Nederlands allergrootste illustratoren ooit.' Het Literatuurmuseum exposeerde tevens de Gouden Penseel-winnende illustraties die Posthuma maakte voor **Een vijver vol inkt** van Annie M.G. Schmidt.

De allereerste illustrator van Schmidt was Wim Bijmoer. Talloze van haar kinderversjes heeft hij verbeeld, waaronder Dikkertje Dap en de Spin Sebastiaan. Als aanvulling op de nieuwe tentoonstelling De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt opende het museum op 7 december 2019 de illustratietentoonstelling **Wim Bijmoer – In beeld**. Tussen de ruim 50 originele tekeningen waren ook Abeltje en beertje Pippeloentje te vinden. Het schaap Veronica ontbrak niet. Haar naïeve opstandigheid steekt vrolijk af tegen de suffe en stijve samenleving. Volgens sommigen was het schaap Veronica de personificatie van Schmidt zelf.

Verder werden ook in 2019 onder de noemer Uit de collectie foto's, handschriften en voorwerpen gepresenteerd waarover op het online literair platform Literatuurmuseum.nl geschreven werd. Te zien waren onder meer de trombone van F.B. Hotz – naast schrijver ook fervent trombonespeler –, het tot een sierlijk boekje bewerkte handschrift van 'Romance' van Top Naeff, humoristische tekeningetjes van Jacob van Lennep, correspondentie van Hein Boeken en Willem Kloos en het typoscript 'Een buitenlandse badgast' door Mary Dorna, een schrijfster van wie Alma Mathijssen zich in een artikel op Literatuurmuseum.nl afvraagt waarom we haar niet meer lezen.

4.2. Literatuurmuseum.nl

Literatuurmuseum.nl is een online platform over de Nederlandse literatuur en het literaire erfgoed. Literatuurlijfhebbers, wetenschappers en mensen uit het onderwijs kunnen hier dwalen tussen schrijvers en verhalen. Grote en kleine verhalen uit de literatuurgeschiedenis worden tot leven gebracht aan de hand van de collectie die het museum beheert. Het online museum bestaat sinds 2016 en werd in het verslagjaar uitgebreid met een nieuw onderdeel. Sinds de zomer kan iedereen op Literatuurmuseum.nl dwalen door de indrukwekkende collectie schrijversportretten van het museum. De digitale versie van de *Nationale Schrijversgalerij* is voorzien van anekdotes, literaire wapenfeiten, kunstenaarsvriendschappen en opmerkelijke gebeurtenissen uit een schrijversleven. Waarom was Willem Frederik Hermans ontevreden over zijn portret en welke beruchte meester-vervalser portretteerde de inmiddels allang vergeten Ben van Eyselsteijn? In pakkende stukjes worden de verhalen achter de portretten verteld. In de paar maanden dat de digitale Schrijversgalerij live is, werd de overzichtspagina van de nieuwe vleugel al 6.069 maal bezocht.

Overigens wachtte de bezoekers van het online museum in de zomer van 2019 nog een verrassing. De site onderging een metamorfose, waardoor ze nog aantrekkelijker en toegankelijker geworden is. Sinds

de lancering weet Literatuurmuseum.nl vele bezoekers te trekken, zo ook in 2019. In totaal konden 308.294 bezoeken (door 223.747 unieke bezoekers) worden genoteerd, een stijging van bijna 75 % ten opzichte van vorig jaar.

4.2.1. Verhalen en artikelen

De basis van Literatuurmuseum.nl wordt gevormd door een rijkdom aan verhalen, **digitale tentoonstellingen** waarbij de collectie op verrassende wijze in een brede maatschappelijke en culturele context wordt geplaatst. De documenten zijn niet langer beschreven vellen papier, maar vertellen een verhaal. Niet alleen over een individuele schrijver, maar ook over onze cultuurgeschiedenis en maatschappij.

In het verslagjaar werd Literatuurmuseum.nl uitgebreid met 4 nieuwe online tentoonstellingen (verhalen). Begin 2019 kwam Middelpunt der Vereeniging online, een verhaal over de vele gezichten van Nicolaas Beets, BN-er avant la lettre. De schrijver van Camera Obscura gold met Multatuli aan het eind van de negentiende eeuw als een van Nederlands meest gewaardeerde schrijvers. In het verhaal wordt duidelijk dat hij zijn reputatie niet alleen te danken heeft aan zijn literaire werk, maar ook aan zijn uitgebreide sociale netwerk. In totaal werd deze online tentoonstelling 6.230 maal bezocht.

30 Maart 2019 was het 75 jaar geleden dat Gerrit Komrij werd geboren, aanleiding voor het museum een online tentoonstelling over hem te lanceren. *Een gemaskerd fabeldier* laat aan de hand van Komrijs literaire nalatenschap de vele onverwachte kanten zien van de dichter, romanschrijver, criticus, polemist, columnist, toneelschrijver, vertaler, uitgever, tijdschriftredacteur en poëziebloemlezer. Het verhaal werd 2.088 keer gelezen.

‘Op Literatuurmuseum.nl las ik over Hendrik Marsman en diens zoektocht naar de zin van het bestaan. Die queeste is kennelijk geen garantie voor een lang leven, want de dichter werd maar veertig jaar’, schreef Arthur van Amerongen op 7 oktober in zijn column in de Volkskrant. Met hem lazen 3.430 anderen het verhaal over Marsman, dat een maand eerder online was gekomen.

De best bezochte online tentoonstelling van 2019 is Spoorzoeken in het archief, dat in circa anderhalf maand goed was voor 8.298 bezoeken. In dit verhaal volgen we onderzoeker Elli Bleeker in haar zoektocht naar vergeten schrijvers en verhalen die het waard zijn verteld te worden, ondanks dat – of juist omdat – de schrijver in kwestie zich in de marge van de literaire orde bevindt. ‘Je voelt je soms een roddeljournalist die door de afvalbakken van beroemdheden pluist’, vertelt Bleeker in de making of-video die haar verhaal begeleidt. ‘Wat ik leuk vind om te merken is dat mensen niet zo heel veel veranderen. Ze hebben lief, maken fouten, hebben financiële zorgen, voelen zich onbegrepen.’ Ze onderzocht het leven van het echtpaar Carel Scharten en Margo Scharten-Antink, Til Brugman en Fré Dommissie; alle vier zijn tot het eind van hun leven actief geweest in de literaire wereld, met wisselend succes. De reacties op het verhaal waren zeer lovend: ‘Dit is fantastisch. Zulk onderzoek lijkt me spannender dan menig “thriller”’, en ‘Wat een genoeg om deze sporen te mogen lezen.’

Naast de digitale tentoonstellingen publiceerde Literatuurmuseum.nl in het verslagjaar ook 58 artikelen, geschreven door hedendaagse schrijvers als Mohammed Benzakour, Philip Huff, Sander Kok, Alma Mathijssen en, nieuw in 2019, Sanneke van Hassel. Gefascineerd door archiefstukken wierpen de curatoren van de digitale dependance van het Literatuurmuseum een persoonlijke licht op een verrassend document of voorwerp uit de collectie. Zo bracht Literatuurmuseum.nl stukken over onder meer de contracten van Louis Couperus en Frederik van Eeden, het debuut van Hermine de Graaf, een misdaadverhaal van S. Vestdijk en de reissecrétaire van Jacques Perk. Er werd aandacht besteed aan het Rembrandtjaar, de 90e verjaardag van 'Grand young man' Remco Campert, de 100e geboortedag van Drs. P en het overlijden van onder meer Bea Vianen en Jules Deelder.

Veruit het meest gelezen artikel van 2019 was 'Het fantasieboekje dat leidde tot een heuse paspoortaffaire' van hoofd Collecties Bertram Mourits over een als paspoort vermomd jeugdboek. Geslaagd idee voor de Kinderboekenweek 1982, maar de uitvoering was zó overtuigend dat de hele oplage door justitie in beslag werd genomen. Mourits schreef het ter gelegenheid van de Kinderboekenweek 2019 die ditmaal – heel toepasselijk – reizen als thema had. Het artikel werd 12.688 maal gelezen en scoort daarmee flink hoger dan het best gelezen artikel van 2018 ('Moordenaar met een maar' van Yannick Dangre) dat 4.175 keer werd gelezen.

Top 5 meest gelezen artikelen 2019

1. *Het fantasieboekje dat leidde tot een heuse paspoortaffaire – Bertram Mourits (12.688 keer gelezen)*
2. *Een gedicht voor niemand: de poëzie van de eenzame uitvaart – Bertram Mourits (4.720 keer gelezen)*
3. *De hakenkruisen van Hermans – Marc van Zoggel (4.529 keer gelezen)*
4. *Van schrijven gaat het natuurlijk niet komen vanavond – Christiaan Weijs (3.841 keer gelezen)*
5. *Drs. P was een anarchist in maatpak - John-Alexander Janssen (3.761 keer gelezen)*

Google-analytics resultaten tonen aan dat het platform een mondiaal bereik heeft. Van Alaska tot Nieuw-Zeeland: 84,3 % van de bezoeken uit Nederland, 4,7 % uit België en 3,4 % uit de Verenigde Staten. Opvallend is ook de leeftijdsspreiding. Waar het NLL met het museale deel voor volwassenen vooral 55-plussers trekt, weet de site ook relatief veel jongeren te bereiken (zo is 10,9 % van de bezoekers tussen de 18 en 24 jaar, het aantal 65-plussers dat de site bezoekt is 20,25%). De helft van de bezoekers weet de site te vinden door organische zoekacties en 28,7 % wordt via social media naar de site getrokken. 17 % van het bezoek weet direct de site te vinden. 52,16% van de bezoeken kwam via mobiele telefoons, 37,71 % via desktop en de rest via tablets. Niet alleen kwantitatief ging het bezoek afgelopen verslagjaar omhoog, maar ook kwalitatief. Verbleef men in 2018 in totaal 2,04 minuten op de site, in 2019 was dit gemiddeld 2,15 minuten. De waardering voor de site blijkt ook uit de reacties op social media: 'Prachtig hoe jullie met deze kleine essays de literatuur uit het museum naar het banale Facebook brengen'. En: 'Nogmaals complimenten voor hoe u (vergeten) literatuur onder de aandacht brengt. Toegankelijk en toch inhoudelijk, een voorbeeld voor andere culturele websites.' Ook Nederlandssprekende literatuurleefhebbers in het buitenland lieten van zich horen: 'Eine geweldig informative site! Ik ben al met 15 naar Duitsland verhuist en heb zodoende heel veel nederlandse literatuur "gemist". Nu ben ik aan het inhalen - en dat lukt met jullie hulp geweldig. Hartelijk dank.' Sommigen zijn blij met aandacht voor hun favoriete schrijver, zo schreef iemand naar aanleiding van een

artikel over Arthur van Schendel: 'Heerlijk dat er aandacht voor hem is. De wereld een dansfeest zit diep in mijn hart, net als Het fregatschip Johanna Maria en Voorbijgaande schaduwen. [...] merci voor het enthousiaste artikel!' Anderen ontdekken door het museum juist weer schrijvers: 'Heel interessant! Ik ga kijken of ze nog te lezen is in de bieb!' En onder een post over een artikel over Amoene van Haersholte staat te lezen: 'Ik kende haar ook niet, heb Sophia in de Koestraat gelijk besteld, vond er een op boekwinkeltjes, de laatste, geef hem mijzelf voor Sinterklaas cadeau, daarna mag iedereen hem lenen.'

4.2.2. Crowdsourcing

'Litteratuur is geen laxermiddel,' zo noteerde journalist, criticus en dichter J. Greshoff ooit in een van zijn dagboeken. Daarentegen zingt Lodewijk van Deyssel in zijn dagboek de lof van 'het volmaakte scheiten, dat ik gedaan heb'. Zoals het dagblad Trouw vaststelde: 'Intiemer dan het dagboek van Lodewijk van Deyssel wordt het niet'. Met het idee het publiek ook bij het literair erfgoed te betrekken, startte het museum samen met de crowdsource-site VeleHanden.nl in 2017 het project Schrijversdagboeken. Vrijwilligers konden vanaf hun eigen computer egodocumenten van auteurs helpen ontcijferen. Het project is in 2019 vrijwel geheel afgerond. Was er begonnen met de dagboeken van Lodewijk van Deyssel, in 2018 werden die van Greshoff toegevoegd en in 2019 werden ook de dagboeken van schrijver, journalist en Couperus-biograaf Henri van Booven beschikbaar gemaakt. Er zijn inmiddels in totaal meer dan 21.000 gescande pagina's ontcijferd, overgetikt en ingevoerd; minder dan 1 % van de invoer wacht nog op een finale correctie. Met dank aan enkele tientallen zeer actieve vrijwilligers is voor het Literatuurmuseum monnikenwerk van onschatbare waarde verricht. Vanwege dit grote succes heeft het Literatuurmuseum een eigen crowdsource-module gekocht, die kort na de implementatie van de nieuwe catalogus (zie 3.3) in gebruik genomen zal worden.

4.3. Educatie

In 2019 riepen de Raad voor Cultuur en de Onderwijsraad in het rapport *Lees!* op tot een leesoffensief. Kinderen die op heel jonge leeftijd in aanraking komen met verhalen presteren in vergelijking met andere kinderen veel beter op school. Dat geldt niet alleen voor taal-, maar ook voor rekenvakken. Daarbij draagt lezen bij aan het empathisch vermogen. Het museum deelt de zorg over de lage leesmotivatie van Nederlandse kinderen en jongeren die in het rapport geschetst wordt en ziet voor zichzelf een belangrijke rol weggelegd de leescultuur te versterken, te beginnen bij de allerjongsten. Het Kinderboekenmuseum is dé plek in Nederland waar kinderen op een speelse en laagdrempelige manier de kracht van literatuur ervaren. De diverse tentoonstellingen die het biedt zijn krachtige media om het leesplezier te vergroten. Ook participeert het museum in initiatieven als De Schoolschrijver, waarbij kinderboekenschrijvers zich een half schooljaar aan een school verbinden om het leesplezier en de schrijfvaardigheid van leerlingen te vergroten.

Jaarlijks bezoeken vele leerlingen in schoolverband het museum, waardoor het veel kinderen ontvangt met een migrantenachtergrond en uit de lage sociale welstandsklassen. In het verslagjaar ontving het museum 13.649 leerlingen, ruim tweemaal zoveel als de prestatiedoelstelling van 6.500 leerlingen.

Leerlingen	2019	Prestatieafspraken OCW	2018
Primair Onderwijs	10.596	4.500	9.016
Voortgezet Onderwijs	1.626	1.000	1.172
WO/HBO/ROC	1.427	1.000	1.227
TOTAAL	13.649	6.500	11.415

Lessen	2019	2018
Primair Onderwijs	486	395
Voortgezet Onderwijs	47	42
WO/HBO/ROC	50	53
TOTAAL	583	490

4.3.1. *Educatie Kinderboekenmuseum*

In de afgelopen 25 jaar heeft het museum een uitstekende reputatie op het gebied van educatie en sterke banden met het onderwijs opgebouwd. Ook in zijn lesprogramma's ervaren kinderen de kracht van verhalen en leren ze verbanden te maken naar hun eigen leven en naar de wereld om hen heen. Het is belangrijk kinderen handvatten te geven zich uit te drukken. Dit kan door verhalen te horen, te lezen, te verbeelden of te schrijven. Daarbij leveren de diverse museumlessen die het museum biedt een bijdrage aan de taalverwerving en -ontwikkeling. Binnen de diverse lessen wordt rekening gehouden met grote niveauverschillen, diverse leerstijlen, en leerlingen met een verschillende spanningsboog. Het museum ontvangt enerzijds zogenaamde plusklassen (Leonardogroep of kangoeroeklas) waarin hoogbegaafde leerlingen extra worden uitgedaagd en anderzijds klassen uit het speciaal onderwijs en/of de taalzwakke klassen die op een wat lager niveau instappen. Het Kinderboekenmuseum wil voor al deze specifieke leerlingen een passend programma bieden.

Naast de 19 lessen die het Kinderboekenmuseum standaard aanbiedt, breidde het museum zijn educatief aanbod in 2019 uit met speciale Kinderboekenweek-lessen, een voor groep 4-6 en een voor groep 7-8. Deze stonden net als de Kinderboekenweek zelf in het teken van reizen en voertuigen. In deze speciale les gingen de leerlingen eerst in *Papiria* op ontdekkingstocht. Het verhaalfiguur dat ze hier maakten, lieten ze in een aansluitende workshop met de Teletijdtoebbe op reis gaan.

In 2019 werd er tevens gewerkt aan lessen bij de nieuwe tentoonstelling *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt*. De opzet van deze lessen volgt de werkwijze die gebruikt wordt binnen kunsteducatie (receptieve, productieve en reflectieve fase). De lessen zullen 120 minuten duren en worden vanaf april 2020 aangeboden.

Naast museumlessen voor het basisonderwijs verzorgt het Kinderboekenmuseum rondleidingen voor zowel studenten in het middelbaar beroepsonderwijs als voor pabostudenten. Deze rondleidingen zijn bij uitstek geschikt voor studenten die worden opgeleid tot onderwijsassistent of pedagogisch medewerker, dan wel toegesneden op toekomstige docenten van het primair onderwijs.

4.3.2. Educatie van het Literatuurmuseum

Het museum biedt ook onderwijsprogramma's vanuit het Literatuurmuseum. Zowel in het museum als online. Zo biedt het Literatuurmuseum bij zijn vaste tentoonstellingen voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs de verdiepende les *Literatuur in anderhalf uur*. De museumles neemt leerlingen in het museum mee op reis door onze literatuur. Er komen onderwerpen aan bod als literaire personages, maatschappijkritiek en 'De Grote Drie'. Het verwoorden van eigen smaak en mening is een belangrijk aspect van de les. Docenten kunnen een pakket van anderhalf uur samenstellen uit diverse onderdelen. Aansluitend bij de facelift van de vaste tentoonstelling *Het Pantheon* kreeg ook de les, die al aan aantal jaren aangeboden wordt, in 2019 een upgrade.

Ook via Literatuurmuseum.nl biedt het museum educatieve programma's aan waarin leerlingen op een eigentijdse en creatieve manier worden aangezet meesterwerken uit de Nederlandse literatuur te ontdekken, (her)lezen en kritisch met elkaar te bespreken. De lessen, die gratis zijn, zijn primair gericht op de bovenbouw Havo/VWO en passen doorgaans binnen het vak Nederlands, maar door de maatschappelijke, historische en/of culturele context sluiten ze ook aan bij de vakken CKV, Maatschappijleer, Geschiedenis et cetera. De lessen zijn in te zetten als aanvullend materiaal bij, of als gedeeltelijke vervanging van een aantal opdrachten uit de eigen literatuurmethode. De site biedt voldoende ruimte voor docenten om hun eigen programma samen te stellen. In 2019 werd het programma uitgebreid met in totaal 10 nieuwe pakketten. Bij de verhalen over Anna Enquist, Bernlef, Boudewijn Büch, Hella S. Haasse en M. Vasalis werden elk 2 lessen ontwikkeld: een voor klassikaal gebruik en 1 voor het literatuurdossier. De lessen zijn ontwikkeld in samenspraak met docenten. In 2019 werd de Educatiepagina van Literatuurmuseum.nl 3.514 keer bezocht.

Voor degenen die met hun leesclub, collega's, familie of vriendenkring het Literatuurmuseum op een bijzondere manier wil bezoeken, biedt het museum de mogelijkheid een rondleiding te boeken. Een gids begeleidt de gezelschappen bij hun bezoek aan de diverse vaste tentoonstellingen. Zo ook in 2019. Bovendien bood het museum, aanhakend bij de Boekenweek 2019, een speciale rondleiding door de *Nationale Schrijversgalerij* met als thema 'moeders in de literatuur'. Waar Adriaan van Dis via de omweg van grimmigheid probeert zijn moeder recht te doen in zijn bestseller *Ik kom terug*, schrijft Mensje van Keulen in *Olifanten op een web* juist vanuit een liefde die nooit heeft gewankeld. De rondleiding ging langs deze en andere schrijvers die via hun literaire werk de onverbreekelijke moederband probeerden te begrijpen. Soms om af te rekenen, soms om te eren, maar vaak in het besef, zoals Arnon Grunberg het formuleert, dat je nooit aan de verwachtingen kunt voldoen. Uiteraard werd tijdens de rondleiding ook stilgestaan bij het portret van M. Nijhoff, schrijver van het gedicht 'De moeder de vrouw'.

Voor het algemene publiek heeft het museum verder de educatieve Literaire Routes App. Deze gratis app voor smartphones biedt zeven literaire wandelingen. De diverse literaire routes die de app rijk is, zijn vol literaire verhalen, die met tekst, audio en beeld tot leven komen. Aan de hand van onder meer

anekdotes, citaten uit leven en werk, en bijzondere beelden voeren de wandelingen langs de plekken die het decor vormen voor zowel het leven als het werk van schrijvers en dichters. De app kon in 2019 772 nieuwe gebruikers verwelkomen.

4.4. Evenementen

Van een Voorleesontbijt tot het Leukste Uitje van Nederland en van rondleidingen met 'literaire moeders' als thema tot een bijeenkomst over 'vaders in de literatuur': ook in 2019 was er veel te doen in het Literatuurmuseum/Kinderboekenmuseum. In totaal organiseerde het museum 89 evenementen.

2019 startte met een echte schoolvakantie. In het kader van de kerstvakantie, die t/m 6 januari liep, waren in het museum de leukste meesters en juffen van Nederland te vinden. Van Mees Kees tot Superjuffie. Annet Schaap gaf een tekenworkshop en ook Mirjam Oldenhove en Rick de Haas waren van de partij.

Tijdens de nieuwjaarsreceptie van de Museumvereniging, op 7 januari, verzorgde adjunct-directeur en hoofd Publiekszaken & Tentoonstellingen, Ingrid Eilander, in het Spoorwegmuseum een expertmeeting over diversiteit. Vervolgens vertelde kinderboekenschrijfster en illustrator Mylo Freeman hoe ze met onder meer haar prentenboekenreeks over het donkere prinsesje Arabella tegemoet komt aan de vraag naar prentenboeken met meer diversiteit. Het was een interessante bijeenkomst, met veel vragen, discussie en interactie.

'Als bestuurslid mocht ik een oorkonde, beeldje en bloemen uitreiken. Enigszins zenuwachtig belde ik aan', schrijft bestuurslid van de P.C. Hooft-stichting Abdelkader Benali in *Trouw* over de uitreiking op 18 januari van de P.C. Hooft-prijs 2019 aan Marga Minco. Gewoonlijk wordt de prijs in het Literatuurmuseum uitgereikt, maar gezien de hoge leeftijd van de laureaat gebeurde dat ditmaal bij de schrijver thuis. Niet alleen in aanwezigheid van een kleine delegatie van vrienden, bestuur en jury, en van haar twee dochters, maar ook van de minister van OCW, Ingrid van Engelshoven.

En twee dagen later, op 20 januari, werd in Theater aan het Spui het internationale literatuurfestival Winternachten afgesloten met het Schrijversfeest. Samen met de Jan Campert-Stichting en Writers Unlimited organiseerde het museum dit feestelijk programma rond de uitreiking van de Jan Campert-prijzen. De Nederlandse literatuur werd gevierd met optredens van onder meer Jenny Arean, Douwe Draaisma en Mathilde Santing. Nelleke Noordervliet mocht uit handen van burgemeester Pauline Krikke de Constantijn Huygens-prijs in ontvangst nemen. Wethouder Robert van Asten reikte de andere drie Campert-prijzen uit.

Als start van de Voorleesdagen las minister van OCW, Ingrid van Engelshoven, op 23 januari in het Kinderboekenmuseum voor tijdens het Nationale Voorleesontbijt. De minister en de peuters van Kinderopvang 2Samen genoten zichtbaar van de avonturen van kat Harry uit *Een huis voor Harry* van Leo Timmers.

Op **25 januari** was het Literatuurmuseum gastheer voor een bijeenkomst van vertegenwoordigers van Schrijvershuizen in Nederland. Tijdens deze netwerkbijeenkomst werden kennis en ervaringen gedeeld.

Van donderdag **31 januari t/m 6 februari** was het Poëzieweek en stond het Kinderboekenmuseum natuurlijk in het teken van gedichten. De bezoekers kregen een gedicht mee naar huis. Ook bood het museum de hele week een poëzieworkshop aan.

Onder het motto Beestenboel stond de voorjaarsvakantie – van **16 februari t/m 3 maart** – ter ere van de tentoonstelling Philip Hopman – In beeld, in het teken van een van Hopmans bekendste personages: Boer Boris. Ted van Lieshout gaf een interactief verteloptreden over de leukste boer van Nederland en kinderen konden of een tractor voor Boris knutselen of een dierenmasker.

Op **13 maart** organiseerde het Kinderboekenmuseum weer een middag voor docenten van het primair onderwijs. In deze editie stonden historische jeugdboeken centraal. Harmen van Straaten, Arend van Dam, Astrid Sy en Philip Hopman lieten in workshops en lezingen zien hoe je geschiedenis tot leven brengt aan de hand van verhalen uit de jeugdliteratuur. Het was een middag vol inspiratie en praktische tips over lezen, schrijven en leesplezier.

Tijdens de MuseumnachtKids op **16 maart** bracht het Kinderboekenmuseum onder de noemer *Verhalenfestival* een bont palet aan activiteiten. Van een grappige workshop Olifanten tekenen door Philip Hopman tot tips en trics over het maken van je eigen boekenvlog en nog veel meer.

Voor volwassenen gaf illustrator Carlijn van Vlijmen op **23 maart** in het Kinderboekenmuseum de masterclass Fabeldieren tekenen. Aanleiding was een tentoonstelling in de Bibliotheek Den Haag van haar werk. In een vier uur durende workshop gingen de deelnemers aan de slag met aquarel en collages.

Op **31 maart** sloot het Literatuurmuseum de Boekenweek af met een gratis rondleiding over moeders in de literatuur. De speciale Boekenweek-rondleiding voerde langs portretten van schrijvers die een bijzondere band met hun moeder hadden. Duidelijk wordt dat de moeder in de Nederlandse literatuur veelzijdig is – net zo veelzijdig als moeders in de werkelijkheid.

Het Nederlands Dachau Comité organiseerde samen met het Literatuurmuseum op **4 april** de Dachauzing, die ditmaal in het teken stond van oud-Dachau gevangene Nico Rost. Tijdens de bijeenkomst spraken Rosts kleindochter Iris Crena de Jongh-Homans, journalist Lejo Schenk en schrijver, acteur en regisseur Edwin de Vries. De muzikale afsluiting werd verzorgd door de cast van Soldaat van Oranje met het lied 'Als wij niets doen' uit Soldaat van Oranje - De Musical.

Fans van Dolfje Weerwolfje, van de populaire boeken van Paul van Loon, konden tijdens de Museumweek op **13 en 14 april** in het museum terecht. Tijdens het Dolfje Weerwolfje Weekend maakten kinderen hun eigen Dolfje Weerwolfje-masker. Ook konden ze aanschuiven bij de interactieve voorstelling Dolfje en Timmie.

Van Samurai tot Sultana en van Prinses tot Pocahontas. Ter gelegenheid van Koningsdag stond de meivakantie, van **27 april t/m 5 mei**, in het teken van koningen, ridders, prinses, prinsessen en

aanverwanten. Speciaal voor iedereen die van mooie verhalen houdt, vertelde de Verhalenverteller over ridders en prinsessen uit alle windstreken en Philip Hopman, die de Ridder Florian-reeks illustreert, gaf een workshop kastelen tekenen.

Marjolijn Hof hield op **15 mei** de 20^e Annie M.G. Schmidt-lezing en gaf onder de titel *Een noodzakelijk kwaad?* in een persoonlijk verhaal haar visie op de kinder- en jeugdliteratuur. 'We hebben meer loswekers nodig', betoogde ze. Hokjes zijn volgens haar een noodzakelijk kwaad en er zijn leerkrachten, ouders en/of bibliothecarissen nodig om boeken los te weken uit die hokjes. Voor het eerst werd de lezing uitgezonden in een speciale editie van de Grote Vriendelijke Podcast. In een paar dagen tijd was de lezing al ruim 1000 maal beluisterd.

Op **23 mei** won Yosan Wegihu Teame de landelijke finale van De Nationale Voorleeswedstrijd en mocht zich niet alleen een jaar lang Voorleeskampioen noemen, maar ook kinderdirecteur van het Kinderboekenmuseum. De jury was erg onder de indruk van haar: 'Ze heeft een stem waar je echt naar wilt luisteren: het publiek hing aan haar lippen', aldus juryvoorzitter Manon Sikkel over de 11-jarige kampioene.

Uiteraard bracht het Kinderboekenmuseum in 2019 weer een editie van de Kinderboekenparade. Deze werd gehouden op zondag **2 juni** en begon met het tot Kinderboekenridder slaan van Paul van Loon. Aanhakend bij het feit dat het Kinderboekenmuseum eind 2019 25 jaar werd, stond het festival in het teken van de geschiedenis en kwamen verleden, heden en toekomst samen in een bonte programmering. Bekende schrijvers en illustratoren, zoals Jozua Douglas, Mylo Freeman, Tosca Menten, Philip Hopman en Harmen van Straaten, namen de kinderen mee op tijdreis. Van Egypte naar de ruimte en van Middeleeuwse ridders naar een kijkje in de toekomst. Dat ook dit jaar jong en oud genoten van alle voorstellingen, workshops en meet & greets met helden uit de jeugdliteratuur blijkt wel uit deze tweet van een moeder: 'Mijn man en zoon hebben vandaag enorm genoten van de #Kinderboekenparade. Mijn hart smolt bij zoons blijde verhalen en van zijn stralende koppie op foto's met zijn favoriete schrijvers (@toscamenten en @PaulvanLoonBus). Héél veel dank aan alle vrijwilligers en 't @kinderboekenmus!' Ook de schrijvers wisten het festival te waarderen. Zo meldde Paul van Loon, kersverse ridder, op zijn Facebook-pagina: 'De Kinderboekenparade! Een fantastisch feest met kinderen, boeken en schrijvers en nog veel meer... Het was weer geweldig leuk! :)'.

Zes musea onder één dak in het Spoorwegmuseum; van **29 juni t/m 7 juli** vond de tweede editie van Het leukste reisje van Nederland plaats. Met een speciaal paspoort op zak leidden de zes musea jonge bezoekers langs diverse avontuurlijke, prikkelende, verrassende en vooral vrolijke bestemmingen, waaronder het Kinderboekenmuseum. Hier werden ze getrakteerd op Annie M.G. Schmidt-activiteiten; zo brachten onder meer Ronald Giphart, Kluun en Loes Luca Schmidt-verhalen ten gehore. Met bijna 12.000 bezoekers was het met recht succesvol, zeker ook gezien de unaniem positieve reacties van het publiek, dat het leukste reisje waardeerde met een 8,6.

Het Reisje was nog niet afgelopen of het Kinderboekenmuseum opende de deuren van zijn Zomertekenschool. Ter gelegenheid van de tentoonstelling *Sieb Posthuma - In beeld* stond **juli en augustus** in het teken van de tekenaar en zijn creaties. Zo vertelde, zong en speelde Ton Meijer in de vrolijke voorstelling *Aadje Piraatje* de avonturen van het leukste piraatje van Nederland. Daarnaast

bracht het museum de hele vakantie inspirerende workshops over het werk van de illustrator. En wie op zoek was naar tips en trucs kon terecht bij de speciale teken-masterclasses, geïnspireerd op het werk van Posthuma, gegeven door jonge kunstenaars.

Taal geeft toegang tot de wereld om je heen, zorgt ervoor dat je mee kunt doen. Tijdens de Week van de Alfabetisering, van **9 t/m 15 september**, vierde het Kinderboekenmuseum de kracht van taal. Zo konden men in het Verhalenlab terecht voor de workshop Dobbel een verhaal! Over hoe je een verhaal schrijft en waar je kunt beginnen.

Op zaterdag **14 september** werd de tentoonstelling *F. Starik. Leven als Museum* geopend. Bij die gelegenheid werd ook *Lijfrente* gepresenteerd, de dichtbundel die Stariks partner Vrouwkje Tuinman schreef over het jaar na zijn overlijden.

‘Ik ben ongelooflijk trots op deze prijs, zeker als ik kijk naar mijn vier illustere voorgangers’, zei Sylvia Weve toen ze op **19 september** de Max Velthuijs-prijs 2019 in ontvangst nam tijdens een feestelijke bijeenkomst in het museum. De prijs werd in 2007 voor het eerst uitgereikt aan Mance Post, de andere laureaten zijn Thé Tjong-Khing, Wim Hofman en Dick Bruna. De jury meldde: ‘Met haar eigenzinnige aanpak, haar trefzekere gebruik van steeds andere technieken en stijlen, en haar vermogen ons te ontroeren, is Sylvia Weve wat de jury betreft onmiskenbaar een kunstenaar.’

Aansluitend bij het thema van de Kinderboekenweek stond het Kinderboekenmuseum **de hele maand oktober** in het teken van reizen. Onder het motto ‘kom en laat je vervoeren’ nodigde het museum zijn bezoekers uit voor een verhalenreis. Er waren verschillende workshops, de Verhalendame vertelde verhalen, Koos Meinderts bracht een vertelvoorstelling uit onder meer *De liedjesatlas*, een verrassende bundel vol traditionele volksliedjes van Afrika tot Azië. Rasverteller Jacques Vriens sloot op 13 oktober de Kinderboekenweek in het museum af met een theatraal verteloptreden, waarin hij sprookjes vertelde en speelde. Diezelfde zondag was het museum ook van de partij op het Kinderboekenfestijn in de Bibliotheek van Den Haag waar Verhalenverteller Michael namens het museum kinderen meenam op reis de wereld over.

Tijdens de finale van de Nationale Voorleeswedstrijd had Kinderboekenambassadeur Manon Sikkel alle finalisten uitgenodigd een bezoek te brengen aan ‘haar’ Kinderboekenambassade in het museum en op **19 oktober** was het dan zover. Tijdens een geanimeerde bijeenkomst deelden de finalisten hun ervaringen, spraken ze over hun lievelingsboek én namen ze Boekfilmpjes op met tips voor aspirant-voorleeskampioenen.

Op **24 oktober** werd in het Literatuurmuseum gevierd dat het Willem Kloosfonds 100 jaar bestond, een fonds ter ondersteuning van ‘schrijvers en hun nagelaten betrekkingen’ die in moeilijke financiële omstandigheden verkeren. Tijdens de viering van dit eeuwfeest werd *Alles is veel voor wie niet veel verwacht* gepresenteerd, een studie over de geschiedenis van dit fonds.

Dummie de Mummie, Siem Subliem en Juffrouw Pots zijn enkele van de vele boeken die Tosca Menten afgelopen 20 jaar schreef. In 2019 werd stilgestaan bij haar 20 jarig-jubileum als kinderboekenschrijver. Ook in het Kinderboekenmuseum, dat van **9 t/m 16 november** een Tosca Menten-week organiseerde,

met extra activiteiten. Op 9 november kwam de schrijfster langs voor een muzikale voorstelling en na afloop was er de mogelijkheid een handtekening te scoren.

De tentoonstelling gewijd aan de aanwinst van Waldemar Post werd op **29 november** in het bijzijn van de illustrator geopend. In zijn openingsspeech zei Bertram Mourits, hoofd Collecties, over de karikaturen van Post: 'Ze doen niet leuk, ze zijn leuk'.

Het museum bracht samen met de Jan Campert-Stichting op **1 december** een middag over vaders in de literatuur. De literaire middag werd gepresenteerd door Adriaan van Dis en belichtte de vader vanuit het kind- én vaderperspectief. Aleid Truijens introduceerde het vaderthema, en Nelleke Noordervliet, Peter Buwalda en Alma Mathijssen spraken over hun favoriete literaire vader. Vervolgens ging Van Dis in gesprek met filosoof en psychiater Damiaan Denys over drie bekende vaderboeken. Het programma werd gelardeerd met liedjes over vader, gezongen door Rob Sprinkhuizen. Deze bijeenkomst werd niet alleen gehouden voor Vrienden van de Jan Campert-Stichting, maar ook voor de Vrienden van het Literatuurmuseum.

Een kleine week later, op **7 december**, vond onder grote mediabelangstelling de opening plaats van *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt*. Tijdens een feestelijk zaalprogramma vertelde CPNB-directeur Eveline Aendekerk over haar liefde voor Schmidt en zong VOF de Kunst enkele van Schmidts liedjes – waaronder natuurlijk *Dikkertje Dap* –, waarna de Haagse wethouder Robert van Asten de tentoonstelling opende. Vanaf 8 december was de expositie ook voor het grote publiek te bezoeken.

Ter ere van de nieuwe tentoonstelling *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt* stond het Kinderboekenmuseum in de kerstvakantie, van **21 december t/m 5 januari**, in het teken van Floddertje, Abeltje, Otje en meer van deze grappige wijsneuzen. Kinderen maakten in het Verhalenlab hun Eigenwijze Kidscourant en de Verhalendame van het museum trakteerde jong en oud op de mooiste verhalen van Annie M.G. Schmidt. Voor echte Floddertjes was er bovendien een kliederworkshop.

Naast alle eigen activiteiten was het museum in 2019 bovendien gastheer voor tal van evenementen van anderen. Zo organiseerde het RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis diverse lezingen in het museum, organiseerde festival Crossing Border een masterclass, gaf de Bibliotheek Den Haag workshops 'Slimmer intern communiceren' en bood het museum onderdak aan activiteiten van verschillende ministeries. Op 15 februari werd in aanwezigheid van de populaire YouTuber Kalvijn en Prinses Laurentien *Find it!* gelanceerd, een lespakket over het vinden van betrouwbare info. Laurentiens schoonzus Prinses Mabel nam op 1 april in het museum onder grote mediabelangstelling de tussenrapporten in ontvangst van drie allianties die in totaal in zeventien landen strijden tegen kindhuwelijken. Ze deed dat samen met Mette Gonggrijp, de speciale Nederlandse ambassadeur voor vrouwenrechten en gendergelijkheid van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Media-aandacht was er ook voor de presentatie *Geef een Prentenboek cadeau*. Dit jaar stond *Kikker is Kikker* centraal en daarom las Aukje van Ginneken in de tentoonstelling *Ik ben Kikker* voor uit dit prentenboek van Max Velthuis. Op 27 juni vond in het museum de presentatie plaats van TastTasje, dat bedoeld is om ouders van kinderen met een visuele beperking te informeren en te stimuleren om hun kind van jongs af aan kennis te laten maken met voelboekjes en andere aangepaste leesvormen, zoals audio en braille. Het wordt gratis beschikbaar gesteld door de Koninklijke Bibliotheek in samenwerking met Bibliotheekservice

Passend Lezen en BoekStart. Ter ere van 30 jaar Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind reikte wethouder Kavita Parbhudayal op 20 november in het Kinderboekenmuseum het eerste exemplaar uit van het boek *Omdat alle kindjes rechten hebben* aan Yvette Nass, jeugdbondsman van Den Haag. Het museum leverde overigens een inhoudelijke bijdrage aan de totstandkoming van deze uitgave.

4.5. Marketing & communicatie

‘Zojuist een vrouw gesproken uit Parijs die speciaal tijdens de Kinderboekenparade naar het Kinderboekenmuseum is gekomen. Ze had de lovende woorden gelezen van de Japanse prinses Akishino, die onlangs het museum bezocht,’ tweette directeur Aad Meinderts op 2 juni 2019. En inderdaad: het museum krijgt veel bezoek door mond-tot-mond-reclame. Maar ook door actief pr te bedrijven wist de organisatie weer veel mensen te bereiken en te informeren en enthousiasmeren over opmerkelijke aanwinsten, tentoonstellingen en evenementen. Net als in 2018 lag de focus voor marketing en communicatie op het genereren van zichtbaarheid voor het online Literatuurmuseum en het vergroten en verbreden van de fysieke bezoekersstroom voor het Kinderboekenmuseum.

Gezien het beperkte budget is vrije publiciteit een van de belangrijkste middelen daartoe. Zo werden in het verslagjaar onder meer 43 persberichten verstuurd. En dat heeft zijn vruchten afgeworpen, want over media-aandacht had het museum niets te klagen. Vrijwel alle kranten schreven over *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt* en ook op radio en tv was er aandacht voor de tentoonstelling. Zo sloot RTL Nieuws zijn half acht-journaal af met een uitgebreid item over de opening en was directeur Aad Meinderts – deels zingend – te horen bij *Goedemorgen Nederland*. Een maand eerder besteedden twee radioprogramma’s al aandacht aan de lancering van de online tentoonstelling *Spoorzoeken in het archief*. In een reportage bezocht *Nieuws & Co* met onderzoeker Elli Bleeker het depot van het museum en sprak daar met haar over haar onderzoek en ook in de *Taalstaat* was ze te horen. Dit programma van Frits Spits bestempelde de aanwinst van archivalia van Anna Blaman, en dan met name de geluidsopname van haar kerstverhaal, als bijzonder genoeg om er een Taalschat van te maken en ook het Radio 1 Journaal maakte gewag van de aanwinst. Verder was er grote belangstelling vanuit de pers voor de verwerving van De Herenclub. In *NRC Handelsblad* werd het schilderij van Kik Zeiler omschreven als ‘een modern regentenportret dat knipoogt naar Het laatste avondmaal van Leonardo da Vinci: de goddelijke schrijver Harry Mulisch omringd door zijn twaalf discipelen’. Onder meer *Elegance* schreef over de Waldemar Post-aanwinst en bijbehorende expositie, en de *Volkskrant* wijdde er zelfs een grote kleurenspreed aan. Eerder publiceerde deze krant al een uitgebreid artikel over de expositie *F. Starik. Leven als Museum*. ‘Elke vitrine toont een hoofdstuk uit het pop-uplevensverhaal van F. Starik, beginnend bij een aandoenlijke kinderfoto uit 1963 en eindigend bij het ondersteboven opengeslagen boek *Klaar. Afscheid van moeder en zoon* (2019), dat na zijn dood verscheen’, schreef Merel Brem in haar recensie en Vrouwkje Tuinman sprak in het VPRO-programma *Nooit meer slapen* over de expositie. Ook diverse evenementen van het museum, waaronder de MuseumnachtKids en de Kinderboekenparade, werden via de radio onder de aandacht gebracht.

Alle pr-inspanningen leidden uiteindelijk tot 1.176 berichten in printmedia en online, met een advertentiewaarde van € 1.692.475 en een bereik van 71.086.111. De persberichten over de verwerving van de archieven van Menno Wigman en F. Starik en later van Gerrit Kouwenaar, en de lancering van de online tentoonstelling over Gerrit Komrij zorgden voor piekmomenten in de media-aandacht; voor het Kinderboekenmuseum waren het vooral de Kinderboekenparade, evenals de vooraankondiging en de opening van *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt*. Er was onder meer aandacht voor het museum in landelijke en regionale kranten, waaronder *AD*, *HP De Tijd*, *KEK Mama*, *Nederlands Dagblad*, *Het Parool*, *De Telegraaf* en *Vrij Nederland*. De *Viva* tippte het museum in het artikel *For rainy days: 3x museum voor mini's* en *Flair* noemde het in het item *Plezier voor 'n prikkie*. De nieuwsbrief van Boekwinkeltjes, die verstuurd wordt naar circa 200.000 mailadressen, tippte in een filmpje de *Nationale Schrijversgalerij* van het museum.

Om *free publicity* te generen en zijn zichtbaarheid te vergroten, werkt het museum samen met andere partijen, waaronder Bibliotheek.nl (onderdeel van de Koninklijke Bibliotheek), Den Haag Marketing en de Museumvereniging. Partners die via hun diverse (social media) kanalen het museum en zijn activiteiten onder de aandacht brengen bij een breed publiek. In het kader van publieksbereik onder kinderen met een taalachterstand en kinderen met een niet-Westerse achtergrond wordt onder meer samengewerkt met de Stichting Ooievaarspas; een pas voor inwoners van Den Haag, Leidschendam-Voorburg en Rijswijk met een laag inkomen. Inmiddels zijn dat er ruim 94.000. Met deze pas kunnen zij het museum gratis bezoeken. De stichting communiceerde daarover op zijn site en in haar nieuwsbrief. Ook Stichting Lezen & Schrijven en Stichting de Voorleesexpress, waarbij vrijwilligers aan gezinnen met een taalachterstand worden gekoppeld, hielpen het museum bij het bereiken van laaggeletterden.

Verder was het museum ter vergroting van zijn zichtbaarheid aanwezig op onder meer de Dag van de Literatuur, het Bevrijdingsfestival – een evenement dat gemiddeld 70.000 bezoekers uit alle lagen van de bevolking trekt –, en het Haags UIT festival. Ter gelegenheid van de 50^e verjaardag van Rupsje Nooitgenoeg was het museum tevens van de partij op de Negenmaandenbeurs. De populaire Rupsje-exhibit uit *ABC met de dieren mee* stond voor deze gelegenheid opgesteld in de Amsterdamse RAI. Ook zette het museum promoties en acties in. Sinds jaar en dag is het deelnemer van de Rotterdampas, een kortingspas voor Rotterdammers, en het Haagse project De Vakantiepas. Op vertoon van deze laatste pas, die in een oplage van 70.000 onder de Haagse basisschoolleerlingen wordt verspreid, krijgt men gedurende de vakanties 50 % korting op de entree. Het museum participeerde eveneens in de vergelijkbare SpeelmeerPas van Zoetermeer. Met de Bibliotheek Den Haag en Boekhandel Van Stockum werd een speurtocht ontwikkeld en ter viering van Tosca Mentens 20-jarige schrijversjubileum kregen lezers bij een aankoop van een van haar boeken een kortingsvoucher voor het museum cadeau.

Naast *free publicity* zet het museum online advertising in. Ook in 2019 werd via social media betrokkenheid en affectie van het publiek bewerkstelligd en traffic naar de sites gegenereerd. Om een continue stroom aan bezoekers naar Literatuurmuseum.nl te leiden werd gebruik gemaakt van Facebook-advertising. Daarnaast werden Facebook-campagnes ingezet om onder meer de Kinderboekenparade en de crowdfunding-campagne voor *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt* te promoten.

Digitaal bezoek	2019	Prestatieafspraken OCW	2018
Bezoeken website Literatuurmuseum	308.294		176.243
Bezoeken website Kinderboekenmuseum	179.157		117.100
Totaal bezoeken websites	487.451	330.000	293.343
Totaal unieke bezoekers websites	341.713	255.000	191.920
Facebook likes	36.541		33.298
Twitter volgers	6.431		6.243
Instagram volgers	5.119		3.464
Abonnees digitale nieuwsbrieven	15.262		12.818

Aangezien uit publieksonderzoek blijkt dat veel bezoekers het Kinderboekenmuseum en de Kinderboekenparade kennen van posters en flyers werden in 2019 voor diverse evenementen en tentoonstellingen, zoals de Kinderboekenparade en *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt*, posters en/of flyers ontwikkeld die onder meer verspreid werden onder bibliotheken, in (kinder)boekhandels, culturele instellingen en cafés. Voor de Kinderboekenparade en de activiteiten rondom de Zomertekenschool werden bovendien outdoorcampagnes ingezet, waarbij op een aantal strategische plaatsen in Den Haag en omgeving A0 en A1-posters te zien waren.

In zijn Activiteitenplan 2017-2020 gaf het museum aan de communicatie met het onderwijs te willen versterken. Het deed dit onder meer op 28 november door een bijdrage te leveren aan de Dag van het Literatuuronderwijs in de Doelen in Rotterdam. Curator Alma Mathijssen vertelde wat het Literatuurmuseum kan bijdragen aan inspirerend literatuuronderwijs. De posterpakketten die het museum ontwikkelde ter verfraaiing van de klaslokalen en met name ter promotie van Literatuurmuseum.nl vonden ook in 2019 gretig aftrek: ze werden zo'n 250 maal aangevraagd.

Voor het educatieve aanbod van het Kinderboekenmuseum werd in 2019 een educatiebrochure uitgebracht. Tevens werd in het museum een expertmeeting over jeugdliteratuur voor post-HBO Cultuurbegeleiders van InHolland gehouden en verleende het museum onderdak aan een nascholingsbijeenkomst voor leesconsulten en leerkrachten van het primair onderwijs, georganiseerd door ProBiblio. Het museum verzorgde daarbij een rondleiding, waarbij duidelijk werd dat een bezoek aan het museum een positieve bijdrage kan leveren leerlingen enthousiast aan het schrijven en lezen te krijgen.

In december 2019 bestond het Kinderboekenmuseum 25 jaar en heel 2020 zal in het teken staan van dit jubileum. Voor de viering ervan werd in het verslagjaar een feestcomité in het leven geroepen met onder andere, Bart Chabot en Paul van Loon, die het museum een warm hart toedragen en die net als het museum staan voor leesbevordering en de kracht van literatuur.

Hoewel er nog stappen gemaakt kunnen worden, is met name het Kinderboekenmuseum inmiddels uitgegroeid tot een sterk merk. Bij uitgeverij Ars Scribendi verscheen in de reeks Documentatiecentrum in het verslagjaar zelfs een informatieboekje over het museum, door illustrator Juliette de Wit voorzien

van tekeningen. Toen in 2019 een onderzoek naar de sterkste cultuurmerken onder jongeren werd gehouden, kwam het als 37^e uit de bus, pal boven de rockgroep De Dijk. En dat het museum inmiddels ook internationaal aan de weg timmert, blijkt niet alleen uit de tweet aan het begin van dit hoofdstuk, maar ook uit het verzoek van een groep vloggers uit China die voor een lokale omroep in het museum een video wilde opnemen om te laten zien hoe het Kinderboekenmuseum spelenderwijs kinderen enthousiasmeert voor verhalen. Om tegemoet te komen aan de groeiende groep niet-Nederlandse sprekende bezoekers lanceerde het Kinderboekenmuseum in maart van het verslagjaar een Engelstalige versie van zijn site.

5. SAMENWERKING

In 2019 luidden de Raad voor Cultuur en de Onderwijsraad, evenals de Nederlandse Taalunie de noodklok: zoals in hoofdstuk 4.3 reeds werd vermeld, is het slecht gesteld met het leesniveau en -plezier in Nederland. Reden voor het Literatuurmuseum/Kinderboekenmuseum aan te dringen op een Deltaplan voor het lezen. Een dergelijk plan, gedragen door Onderwijs én Cultuur, heeft Nederland nodig, aldus het museum, dat hierin voor zichzelf ook een belangrijke taak ziet. Het museum trekt sinds jaar en dag met diverse partijen op om het niveau van geletterdheid te verhogen en de leescultuur in Nederland te versterken.

Zo maakte het museum, met onder meer Stichting Lezen, de KB, Stichting CPNB en Stichting Lezen & Schrijven, deel uit van de Leescoalitie, een samenwerkingsverband dat zich sterk maakt voor een geletterd Nederland. Gezamenlijk zetten de partners leesbevorderingscampagnes op; in december 2019 werd *Leest voort!* gelanceerd, een landelijke campagne waarin de 3,4 miljoen grootouders opgeroepen worden hun liefde voor lezen door te geven. Bekende opa's en oma's, onder wie Janny van der Heijden en Frits Barend, komen in actie om andere grootouders te inspireren, informeren en het goede voorbeeld te geven.

Een ander samenwerkingsproject dat leesbevordering ten doel heeft en waarin het museum participeerde is De Schoolschrijver, een landelijke initiatief waarbij kinderboekenschrijvers worden ingezet om leerlingen taalsterk te maken. De schrijvers verbinden zich voor een half schooljaar aan een basisschool om het leesplezier en de schrijfvaardigheid van kinderen te vergroten. Het programma is speciaal ontwikkeld voor scholen met een hoog percentage taalzwakke kinderen. Het museum faciliteerde dit project in de regio door middel van diverse (coördinerende) werkzaamheden; zo legde en onderhield het de contacten met de scholen en schrijvers en stelde een trajectbegeleider aan. Ook leverde het museum waar mogelijk een bijdrage aan de communicatie.

Met de Kinderboekenambassade heeft het museum een krachtig medium in huis om het leesplezier van kinderen te vergroten. Deze ambassade, in feit een tentoonstelling, is een samenwerking met Stichting Lezen en de Kinderboekenambassadeur: in april 2019 werd het ambassadeurstokje overgedragen door Hans & Monique Hagen aan Manon Sikkel. Net als haar voorgangers heeft Sikkel grote plannen met 'haar ambtswoning' om het leesplezier te vergroten. Lezen is wat ons samenbrengt – zo luidt haar boodschap. 'Lezen doe je niet alleen. Het zijn de verhalen die ons verbinden, met vroeger en nu. En met elkaar.'

Dat was ook de boodschap die het museum uitdroeg met de Kinderboekenparade 2019, waar het feest dat lezen heet gevierd werd en dat ditmaal in het teken van de geschiedenis stond. Voor dit festival werd samengewerkt met tal van (lokale) partners, waaronder Kinderopvang 2Samen, het Museon, Haags Historisch Museum, Rijksmuseum voor Oudheden, het Mauritshuis, de Haagse Kinderboekwinkel Alice in Wonderland, met uitgevers als ROSEstories, en met heel veel schrijvers en illustratoren.

Voor de nieuwe tentoonstelling *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt* trok het museum op met diverse partijen en op diverse vlakken. Inhoudelijk bijvoorbeeld met de Erven Annie M.G. Schmidt,

uitgeverij Querido, Fiep Amsterdam en andere illustratoren van Schmidt dan wel de erven van hen. Bij de ontwikkeling van de bijhorende educatieve programma's werd de hulp van zogenaamde vriendscholen ingeschakeld.

Het museum kent meer samenwerkingspartners op het gebied van educatie. Zo is het een van de oprichters van het Haagse Cultuurmenu, een bijzonder succesvol educatief samenwerkingsverband van musea, dat jaarlijks circa 30.000 leerlingen bereikt. Daarnaast is het een van de samenwerkingspartners van de Cultuurschakel, de expertise- en bemiddelingsorganisatie voor cultuuronderwijs en cultuurparticipatie in Den Haag. Het museum leverde een bijdrage aan de vernieuwing van de doorgaande leerlijn literatuur die de Cultuurschakel aanbiedt in het kader van het landelijke programma Cultuureducatie met Kwaliteit; hierbij was met name diversiteit een belangrijk uitgangspunt. Daarnaast biedt het Kinderboekenmuseum lessen aan via de Cultuurschakel; het museum blijkt hierbij zeer populair en staat met het Kunstmuseum Den Haag hoog in de lijst van meest geboekte musea in Den Haag. Sinds 2019 biedt het museum zijn lessen ook aan via Cultuureducatiegroep, de intermediair voor scholen uit Leiden en omgeving. Met het Maris College ging het museum in 2019 een bijzondere samenwerking aan. Dit college biedt het praktijkvak Cultuur & Communicatie, waarbij 21e-eeuwse vaardigheden, zoals creativiteit en samenwerken, centraal staan. Ook de thema's burgerschap en digitale geletterdheid vinden hierbinnen een plek. Leerlingen gaan hierbij aan de slag voor culturele opdrachtgevers buiten de school. Voor het Literatuurmuseum werd meegedacht over een concept voor een tentoonstelling voor Young Adults.

Zoals in hoofdstuk 3.4 reeds werd vermeld, is het museum in 2019 diverse (structurele) samenwerkingsprojecten begonnen op het gebied van wetenschappelijk onderzoek. De resultaten van het onderzoek van Huygens ING naar zogenaamde vergeten schrijvers werd in een aantrekkelijke, online tentoonstelling gepubliceerd op Literatuurmuseum.nl.

Niet alleen op het gebied van leesbevordering, educatie, communicatie en inhoud werkte het museum in 2019 samen; op het vlak van een efficiëntere bedrijfsvoering is de Koninklijke Bibliotheek een belangrijke partner. Dankzij onder andere bewaking, restauratieve voorzieningen en veiligheid, waren ook in 2019 belangrijke voorzieningen efficiënt en effectief georganiseerd. Net als voorgaande jaren verzorgde het museum het secretariaat van de Stichting P.C. Hooft-prijs voor Letterkunde, de Jan Campert-Stichting en het Willem Kloosfonds.

Het museum kende ook internationale partners. Zo werkte het goed samen met de zusterorganisatie het Letterenhuis in Antwerpen. Er is met regelmaat onderlinge uitwisseling op het gebied van kennis en expertise; daarbij maken beide organisaties het literair-historische tijdschrift *Zacht Lawijd*. De organisatie is verder actief lid van het International Committee for Literary Museums van het ICOM. Het museum is meer dan bereid zijn opgedane kennis en ervaringen te delen met andere partners en ontving in 2019 diverse delegaties van culturele instellingen uit binnen- en buitenland, onder meer van Paleis Het Loo, Singapore Malay Heritage Centre en een delegatie uit China.

6. DIVERSITEIT & INCLUSIE

Op 1 november 2019 werd tijdens het event Beeld & Storm in het Literatuurmuseum/Kinderboekenmuseum de nieuwe Code Diversiteit & Inclusie uitgereikt aan minister Ingrid van Engelshoven. Deze code is een belangrijk onderdeel van het Actieplan Cultuur & Creatief Inclusief. Het museum onderschrijft de code en streeft naar een inclusief beleid op alle niveaus van de organisatie en op alle gebieden: Programma, Personeel, Publiek en Partners.

Literatuur is bij uitstek een kunstvorm die op het gebied van diversiteit een bijdrage kan leveren. Niet alleen op het gebied van bijvoorbeeld etniciteit, nationaliteit en sociale klasse, maar ook qua gender, seksuele geaardheid en rolpatronen. Wie leest, kruipt in de huid van personages, ook als die een heel andere achtergrond of levensstijl hebben. Door zijn publiek een breed palet aan verhalen te presenteren, biedt het museum zijn publiek op subtiële en wezenlijke manier nieuwe ervaringen en inzichten, zodat begrip voor elkaar wordt versterkt.

In zijn evenementenbeleid is diversiteit en inclusie al enige tijd een belangrijke pijler, vandaar dat het museum tijdens de Nieuwjaarsbijeenkomst van de Museumvereniging een expertmeeting organiseerde, waarbij werd ingezoomd op de manier waarop het tijdens de Kinderboekenparade van 2018 diversiteit als leidraad voor de programmering had genomen. Ingrid Eilander, adjunct-directeur en hoofd Publiekszaken & Tentoonstellingen, ging in op de twee P's publiek en programma van de Code Culturele Diversiteit en aansluitend vertelde kinderboekenschrijver en illustrator Mylo Freeman over het belang van kleurrijke literatuur.

Was diversiteit reeds enige jaren een uitgangspunt bij het evenementenbeleid, het museum heeft afgelopen verslagjaar er ook naar gestreefd dit te integreren in zijn tentoonstellingsaanbod, te beginnen bij *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt*. Hierbij moet men echter wel in het achterhoofd houden dat het museum de (klassieke) Nederlandse jeugdliteratuur als leidraad heeft en deze toch vaak een vrij traditioneel wereldbeeld weerspiegelt. Schmidt is echter bij uitstek een schrijver die – zeker gezien in haar tijd – wars was van stereotypen. Niet alleen stond zijzelf kritisch ten opzichte van traditionele rolpatronen, haar werk wordt bevolkt door stoere meisjes zoals Otje en zorgzame jongens zoals Pluk. In de tentoonstelling wordt door een speels filmpje inzichtelijk gemaakt dat het begin twintigste eeuw niet vanzelfsprekend was, bijzonder zelfs, dat een vrouw haar eigen inkomen verdiende en hoe Schmidt heeft moeten vechten naam te maken. In vogelvlucht beschrijft de film haar leven in samenhang met de tijd waarin ze leefde en laat deze zien hoe ze durfde af te wijken van de norm en ook hoe ze in dat opzicht een rol heeft gespeeld in de vrouwenemancipatie. De tentoonstelling is verder opgedeeld in zeven verschillende karakters. Deze karakters zijn door het Kinderboekenmuseum bewust gekozen als het gaat om genderrollen. Het zijn alle zeer eigenwijze en eigengereide karakters. Zo zijn Otje en Minoes zelfstandige vrouwen en wijkt Floddertje af van het beeld dat meisjes keurig en beleefd moeten zijn. De bezoeker wordt gestimuleerd zich te identificeren met een van de karakters.

Op het gebied van culturele diversiteit in de jeugdliteratuur en de vertaling daarvan in de tentoonstellingen en evenementen laat het museum zich adviseren door onder meer Judi Mesman, decaan van de Leiden University College The Hague (LUC) en hoogleraar in de interdisciplinaire studie van maatschappelijke uitdagingen, die onder meer onderzoek doet naar (gender)diversiteit in de jeugdliteratuur. Het museum werkt eveneens samen met Stichting 3 – die onder meer streeft naar meer

diversiteit in kinderboeken – en met ROSE Stories, een uitgever/producent die tot doel heeft ‘verhalen vertellen die de hedendaagse samenleving in al haar diversiteit representeren’.

Ook op Literatuurmuseum.nl brengt het museum een breed scala aan onderwerpen. Wat opnieuw een uitdaging is, aangezien de site de collectie als leidraad heeft – en die weerspiegelt onontkoombaar het verleden, waarin literatuur voor een onevenredig groot deel een zaak leek te zijn van witte mannen. Het museum is zich hiervan bewust, en hoewel het altijd al de archieven van niet-gecanoniseerde schrijvers heeft geacquireerd, is de aandacht voor de toenmalige literaire periferie recent geïntensiveerd. Voor de website is het een speerpunt om die periferie, waar mogelijk, centraal te stellen. Het museum gaat dus actief op zoek naar aanleidingen om schrijvers die buiten de (witte, mannelijke) mainstream literatuur vallen voor het voetlicht te brengen. Zo werden er in 2019 artikelen gewijd aan de recentelijk overleden Bea Vianen en Shrinivasi en was er aandacht voor inmiddels vergeten schrijvers als Jo Boer, Amoene van Haersholte en J.H. Speenhoff. In samenwerking met het Huygens ING, dat onderzoek deed naar vrouwelijke auteurs en de canon, werd een online expositie gerealiseerd over een viertal schrijvers die in de vergetelheid zijn geraakt. Bij de keuze van de curatoren wordt rekening gehouden met diversiteit.

Bij de lopende digitaliseringsprojecten is diversiteit eveneens een leidraad. Zo staan in het Metamorfoze-digitaliseringsproject *Brieven en dagboeken 1885-1940* documenten centraal van vrouwelijke schrijvers. Waar bij vorige projecten de traditionele canon de leidraad vormde, wordt nu het materiaal gedigitaliseerd van auteurs als Ina Boudier-Bakker, Carry van Bruggen, Til Brugman, Elise van Calcar, Top Naeff, Jeanne Reyneke van Stuwe, Alie van Wijhe-Smeding en Augusta de Wit.

Al jaren streeft het museum ernaar een breed en divers publiek over de vloer te krijgen. Den Haag kent veel inwoners met een migrantenachtergrond en uit de lage sociale welstandsklasse; via het onderwijs bereikt het museum veel van deze kinderen. De ervaring leert dat veel kinderen die met school het museum bezoeken, later terugkomen met hun families. Ook weet het museum het speciaal onderwijs te vinden. Zoals in 4.3.1 beschreven wordt, houdt het museum rekening met de niveaueverschillen van leerlingen. Het museum verbreedt zijn publiek door te participeren in projecten zoals De Schoolschrijver en een speciaal NT2-project, waarbij moeders met een migrantenachtergrond tijdens hun cursus het Kinderboekenmuseum bezoeken. Dit werkt drempelverlagend en heeft vaak herhaalbezoek tot gevolg. Verder biedt het museum gratis toegang voor mensen met een Ooievaarspas (een gratis kortingspas voor Hagenaars met een laag inkomen). Voor mensen met een mobiliteitsbeperking heeft het museum lichtgewicht en opvouwbaar krukjes, die te verkrijgen zijn bij de receptie. Er zijn mindervalidentoiletten en aangezien het museum drempelloos is en er liften in het gebouw zijn, is het museum voor rolstoelen toegankelijk.

De Code Diversiteit & Inclusie heeft ook betrekking op Personeel. Het museum kent weinig verloop in personeel, waardoor het moeilijk is de code hier actief toe te passen. Bij het aannemen van medewerkers voor de receptie, de publieksbegeleiders en museumcafémedewerkers zijn op dit gebied al wel stappen gezet. Hier zijn daar waar mogelijk medewerkers aangesteld, deels met een bi-culturele achtergrond, die vanuit verscheidenheid in afkomst en achtergrond, uiteenlopende talenten met zich meebrengen. De Syrische vrouw die in 2018 via het inburgeringstraject SamenHaags (van de gemeente Den Haag i.s.m. Stichting Vluchtelingenwerk en Taal+School van ROC Mondriaan) een maatschappelijke stage liep in het museum is inmiddels toegevoegd aan de poule van vrijwilligers.

In het verslagjaar is getracht in samenwerking met het ATANA netwerk een nieuw lid voor de Raad van Toezicht te vinden. Helaas zonder resultaat. Het ATANA netwerk bestaat uit 700 bestuurders en toezichthouders met een dubbele culturele achtergrond, affiniteit met kunst en cultuur, en een eigen netwerk. De doelstelling van ATANA is het diversifiëren van de samenstelling van besturen en raden van toezicht in de culturele en maatschappelijke sector: meer personen met een dubbele culturele achtergrond, meer vrouwen en meer jongeren.

7. ORGANISATIE

7.1. Raad van Toezicht

De Raad van Toezicht van de Stichting NLL bestond op 31 december 2019 uit:

Naam	van	tot	
Koos van der Steenhoven, voorzitter	30-08-2017	20-11-2022	2 ^e termijn
Martijn David	30-08-2017	23-03-2023	2 ^e termijn
Birgit Büchner	03-10-2018	03-10-2022	1 ^e termijn
Yra van Dijk	15-05-2019	15-05-2023	1 ^e termijn
Martine Schaap	05-11-2019	05-11-2023	1 ^e termijn

In 2019 kwam aan de zittingstermijn van de heer Boerstool en mevrouw Mathijssen een einde. Het museum is hun veel dank verschuldigd. Zij werden opgevolgd door mevrouw Schaap en mevrouw Van Dijk. Het aandachtsgebied van mevrouw Schaap is financiën en dat van mevrouw Van Dijk wetenschappelijk onderzoek Nederlandse literatuur, met name van de moderne periode. De heer David is in het verslagjaar herbenoemd tot 23 maart 2023.

In het verslagjaar is de Governance Code Cultuur toegepast. Het museum onderschrijft de Fair Practice Code en de Code Diversiteit & Inclusie (zie ook hoofdstuk 6) en zal de implementatie daarvan verder ter hand nemen.

De Raad van Toezicht kent drie commissies met elk een eigen reglement:

- de Auditcommissie: Martijn David en Martine Schaap
- de Renumeratiecommissie: Martijn David en Koos van der Steenhoven
- de Inhoudelijke Kwaliteitscommissie: Birgit Büchner en Yra van Dijk

De Raad van Toezicht vergaderde in aanwezigheid van de directeur en de adjunct-directeur in 2019 drie maal. Daarnaast was er geregeld bilateraal overleg tussen de directeur en de voorzitter.

Nevenfuncties Raad van Toezicht in 2019

1. drs. K. van der Steenhoven is gepensioneerd adviseur.

- President-commissaris van Havenbedrijf Amsterdam
- Voorzitter Programmaraad Gevaarlijke Stoffen
- Voorzitter Raad van Commissarissen van SIVON (Samen inkopen voor het Onderwijs) te Utrecht
- Voorzitter Bestuur van de Stichting Laurens Cantorij te Rotterdam
- Voorzitter Commissie Incompatibiliteiten van het Huis voor Klokkenluiders

2. mr. M. David is Algemeen Secretaris Groep Algemene Uitgevers

- Senior Adviseur IE, Collectieve Rechten & Privacy bij de Mediafederatie
- Bestuurslid Stichting Reprorecht
- Bestuurslid Algemeen Bestuur Stichting PRO
- Bestuurslid PRO secties UvO, PLU en PRO Mandaat
- Bestuurslid sectie Geschriften van de Stichting Leenrecht

- Bestuurslid Koninklijke Vereniging van het Boekenvak
- Bestuurslid Stichting Marktonderzoek Boekenvak
- Bestuurslid Stichting Brein
- Bestuurslid Federatie Auteursrechtbelangen
- Bestuurslid Dr. P.A. Tielestichting
- Lid Raad van Toezicht NBD Biblion
- Lid Adviesraad Expertisecentrum Literair Vertalen

3. drs. B. Büchner is directeur van het museum Ons' Lieve Heer op Solder

4. prof. dr. Y. van Dijk is hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde in Mondiaal Perspectief aan de Universiteit Leiden

- Voorzitter van de Raad van Toezicht van de Nederlandse Boekengids
- Voorzitter van de Raad voor Neerlandistiek

5. M. Schaap is uitgever bij Ploegsma Uitgevers (WPG Media)

Nevenfuncties:

- Voorzitter WKU (NUV/Werkgroep Kinderboeken Uitgevers).
- Bestuurslid CPNB

7.2. Personeel

De hoofden van de drie afdelingen vormen samen met de directeur-bestuurder het Management Team. Het hoofd Publiekszaken en Tentoonstellingen is tevens adjunct-directeur.

Conservator Dick Welsink bereikte in 2019 de pensioengerechtigde leeftijd en nam na 35 dienstjaren afscheid van het museum. Hij werd opgevolgd door Nadine van Maanen, die al in het museum werkzaam was als projectleider van Literatuurmuseum.nl. Jennie Barbier werd per juli 2019 aangesteld als nieuwe projectleider van het online platform.

Het personeel bestond op 31 december 2019 uit de hieronder vermelde personen.

Managementteam

Aad Meinderts, directeur

Bertram Mourits, hoofd collecties

Ingrid Eilander, adjunct-directeur / hoofd publiekszaken en tentoonstellingen

Marian van Wissen, hoofd bedrijfsvoering

Inge Stikkelorum, directie-assistent

Nevenfuncties van de directeur-bestuurder:

- Voorzitter van de Jan Campert-Stichting
- Ambtelijk secretaris van Stichting P.C. Hooft-prijs voor Letterkunde

- Ambtelijk secretaris van het Willem Kloosfonds
- Redactielid *Zacht Lawijd*
- Bestuurslid Stichting Couperusjaar 2023
- Lid Begeleidingscommissie Biografie Mance Post (Truska Bast)
- Lid Comité van Aanbeveling Louis Couperus Genootschap
- Lid Comité van Aanbeveling Nederlandse Poëzie Encyclopedie

Nevenfuncties van de adjunct-directeur/ hoofd publiekszaken en tentoonstellingen:

- Bestuurslid Stichting Directieoverleg Haagse Musea

Nevenfuncties van het hoofd Collecties:

- Bestuurslid Vroman Foundation
- Bestuurslid Louis Couperus Museum
- Redactielid *Zacht Lawijd*
- Lid Raad van Advies Eva Tas Foundation
- Jurylid Culturele Prijs Zuid-Holland

Collecties

Jessica Brul, medewerker collecties

Carina Brummel, conservator

Daan Cartens, conservator

Nevenfunctie: Bestuurslid Eva Tas Foundation

Christie Hak, medewerker collecties

Marsha Keja, uitvoerend projectleider Metamorfoze

Nadine van Maanen, conservator

Madelon Monté, medewerker studiezaal

Anita van Oostrom, medewerker studiezaal

Nina Wolff, medewerker collecties

Publiekszaken

Jennie Barbier, projectleider Literatuurmuseum.nl

Anouk van Dijk, coördinator educatie

Kik Eveleens, projectleider (inhuur)

Jef van Gool, redacteur Literatuurmuseum.nl (inhuur)

Maaïke Kramer, pr en projecten

Renate van Lamsweerde, tentoonstellingsmaker

Astrid Oosterhof, coördinator communicatie en evenementen

Faye Visser, assistent publiekszaken en tentoonstellingen

Bedrijfsvoering

Tom Asselman, medewerker bedrijfsvoering

Rob van Goudzwaard, medewerker bedrijfsvoering

Suzanne van den Hondel, weekendcoördinator (inhuur)
Marjolein Lager, assistent bedrijfsvoering
Lucie Rietdijk, senior financiën
Marieke van Wissen, medewerker personeelszaken/financiën

Receptionisten (inhuur)

Menthe de Kloe
Karina Lampe
Nienke Markus
Zeynep Polat
Eva Straver

Museumdocenten, publieksbegeleiders en museumcafé (inhuur)

Lola Beekink
Roos Bugter
Anna Consten
Ada van Duijn
Anne Kamps
Sanne Kappert
Melinda Koopman
Ino Kruysen
Iris Langenberg
Matthijs van der Meulen
Natalee Nga Ting Lee
Isabelle van Otterlo
Tara Pinkster
Lysanne Plugge
Caja van der Poel
Tamara van Sprundel
Mandy Teunissen
Marloes Vreugdenhil
Jelmer Veen
Mitch Wind
Rakhi Wind
Gerjanne van Zuilen

Vrijwilligers

Niels Bokhove, medewerker collecties
Annelies Dirkse, medewerker collecties
Rita Gircour, medewerker collecties
Sven Feenstra, medewerker collecties
Arjen Fortuin, medewerker collecties
Liesbeth ten Houten, medewerker collecties

Miki Koster, medewerker collecties
Soffa Lans, publieksbegeleider
Aad van Onselen, medewerker educatie
Khulood Qarasholi, publieksbegeleider
Leni Quann, medewerker collecties
Ton van Rijn, medewerker collecties
Nanny Sabelis, medewerker educatie
Rian van de Sande, medewerker studiezaal
Rudy Schreijnders, medewerker collecties
Malaika Sluijter-Wentink, medewerker educatie
Tineke Spiering, medewerker educatie
Annemiek Verdam, medewerker educatie
Corline Verloop, medewerker educatie
Peter Wansink, medewerker educatie
Alexandra de Vries, medewerker collecties
Iris de Zoete, medewerker educatie

De vrijwilligers die zich hebben ingezet tijdens het festival de Kinderboekenparade worden in het bovenstaande overzicht niet vermeld, hetzelfde geldt voor de zeer actieve vrijwilligers die in 2019 een grote bijdrage leverden aan het Dagboeken-crowdsourcingsproject. Het museum is veel dank verschuldigd aan hen en aan de stagiairs die zich in 2019 hebben ingezet voor zowel het Literatuurmuseum als het Kinderboekenmuseum.

De directie informeert de medewerkers onder meer tijdens de maandelijkse informele personeelsbijeenkomsten en middels een intern Informatiebulletin. Daarnaast kent de organisatie een personeelsvertegenwoordiging (PVT). Deze PVT bestond aan het eind van het verslagjaar uit Carina Brummel, Tom Asselman en Maaïke Kramer; met hen zijn alle drie de afdelingen vertegenwoordigd. Zij vergaderden in het verslagjaar tweemaal met de directie. Gesproken werd onder meer over het beveiligingsbeleid & -plan en de huisvesting. Naar aanleiding van de Risico-Inventarisatie en –Evaluatie van de ARBO-dienst vergaderden de PVT eenmaal met de directeur en het hoofd Bedrijfsvoering. In overleg met de PvT is in 2019 Centrum Vertrouwenspersonen Plus aangesteld als vertrouwenspunt voor de organisatie. Tom Asselman en Marian van Wissen zijn aangesteld als preventiemedewerkers.

8. FINANCIËN EN CULTUREEL ONDERNEMERSCHAP

Het museum streeft als cultureel ondernemer naar een gezonde financiële situatie waarin risico's worden gespreid, kostenefficiënt en synergetisch wordt gewerkt – onder andere door samenwerking met andere organisaties – en eigen inkomsten en bijdragen uit private middelen worden gestimuleerd. Extra uitgaven worden pas gedaan als daarvoor dekking is gevonden. De organisatie is behoedzaam en neemt geen risico's in verband met een beperkt eigen vermogen. Er wordt conservatief begroot. Tegenvallende inkomsten kunnen opgevangen worden door variabele, te beïnvloeden kosten.

8.1. Exploitatieresultaat

De resultaten van de stichting hebben zich als volgt ontwikkeld:

2019	negatief	€ 49.978
2018	positief	€ 425.000

De Opbrengsten zijn in 2019 gestegen van € 1.225.000 in 2018 naar € 1.247.000 in 2019. De bezoekersaantallen liggen met 123.517 aanzienlijk boven het niveau van de begroting (55.000) en ook boven de realisatie van 112.059 in 2018.

Het percentage eigen inkomsten ontwikkelt zich naar tevredenheid. Het percentage is gelijk aan dat over vorig jaar: 43 %.

Voor de komende jaren verwachten wij binnen de gestelde budgettaire kaders te kunnen opereren. De sluitende begroting over 2020 zal onze taakstelling zijn gedurende het komende jaar. Het bestaande personeelsbestand zal zoveel mogelijk intact gehouden worden om kennis en kunde te behouden. Wij vertrouwen op een positieve ontwikkeling van de bezoekersaantallen. Het investeren in en het onderhouden van de museale inrichting zal hieraan moeten bijdragen.

8.2. Financiële positie

De balansverhoudingen van de stichting zijn het afgelopen jaar gewijzigd. De liquide middelen en vorderingen zijn met circa € 355.000 gestegen. De materiële vaste activa stijgen met € 230.000. Aan de passivakant van de balans is het Eigen vermogen met circa € 50.000 gedaald, terwijl de voorzieningen met circa € 350.000 stijgen, de egalisatierekening met € 140.000 stijgt en de crediteuren en kortlopende schulden met circa € 145.000 stijgen.

De in materiële vaste activa vastgelegde middelen zijn gestegen van € 722.000 ultimo 2018 naar een bedrag van € 953.000 per ultimo 2019. In 2019 hebben er voor € 663.000 investeringen plaatsgevonden. Door de afschrijvingen van € 432.000 is een boekwaarde per 31 december 2019 ontstaan van € 953.000.

Er is in dit jaar voor € 95.000 regulier geïnvesteerd, waarvoor geen investeringsbijdragen zijn ontvangen. De afschrijving hierop heeft € 30.000 bedragen. De Egalisatierekening investeringsbijdragen van € 700.000 ultimo 2018 stijgt door de investeringen voor De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt met € 544.000 en daalt analoog aan de afschrijvingen op de diverse projecten met € 403.000 naar een boekwaarde per 31 december 2019 van € 841.000.

De solvabiliteit van de stichting is goed te noemen: bij vergelijking van de materiële vaste activa met het lang vermogen (Eigen vermogen, Egalisatierekening investeringsbijdragen en Voorzieningen) wordt een overschot geconstateerd van € 2.179.000 (ultimo 2018 bedroeg dit € 1.968.000). De stijging wordt met name veroorzaakt door de dotaties aan de Voorzieningen (per saldo stijging van circa € 210.000).

Het verhoudingsgetal Materiële vaste activa versus Lang vermogen heeft zich als volgt ontwikkeld:

31 december 2019	30 %
31 december 2018	27 %

Het verhoudingsgetal Eigen vermogen versus Totaal vermogen is als volgt:

31 december 2019	20 %
31 december 2018	23 %

Het eigen vermogen van de stichting is de afgelopen jaren gestegen naar een niveau van € 1.000.000. Het museum is van mening dat de algemene reserve minimaal gelijk zou moeten zijn aan het bedrag dat nodig is om een jaar lang de loonkosten te kunnen voldoen.

Het restrictieve kostenbeheersingsbeleid van de afgelopen jaren, mede ingegeven door de onzekerheden met betrekking tot de huisvesting van de stichting, heeft geleid tot een stijging van de algemene reserve en de voorziening voor groot onderhoud.

Omdat duidelijk is geworden dat het museum t/m 2025 in het Koninklijke Bibliotheek-complex kan blijven, is investeren in en onderhouden van het gebouw en investeren ten dienste van de algemene en museale inrichting dringend noodzakelijk. Tegelijkertijd zet het museum zijn zoektocht naar een nieuw pand voort, als gevolg waarvan investeringen ook dan noodzakelijk zijn.

Het verhoudingsgetal Lang vermogen versus Totaal vermogen is als volgt:

31 december 2019	63 %
31 december 2018	61 %.

De verhouding Lang vermogen t.o.v. het Totaal vermogen is in 2019 weer verbeterd.

De current ratio van de stichting (Vlottende activa : Vlottende passiva) heeft zich als volgt ontwikkeld:

31 december 2019	2,16
31 december 2018	2,14

Dit verhoudingsgetal toont dat de liquiditeitspositie van de stichting ruim boven de norm van 1,00 is.

In de komende jaren zal ingezet worden om achterstallig onderhoud en vernieuwing van de algemene en museale inrichting van het museum uit te voeren. Investeringskansen in de sfeer van de collectie van de stichting zullen telkens serieus op hun mogelijkheden onderzocht worden.

8.3. Prestatieverantwoording

tentoonstellingen		huidig boekjaar		Activiteitenplan		vorig boekjaar	
		aantal tentoonstellingen	aantal bezoek	Aantal tentoonstellingen	aantal bezoek	aantal tentoonstellingen	aantal bezoek
1	tijdelijke tentoonstellingen totaal bezoeken (2+3+4+5)	20	123.517	7	55.000	19	112.059
2	reguliere bezoeken		109.868		48.500		100.644
3	bezoeken po		10.596		4.500		9.016
4	bezoeken vo		1.626		1.000		1.172
5	bezoeken mbo/ho		1.427		1.000		1.227
	Specificatie van bezoek totaal:						
6	gratis bezoeken		10.729		5.500		10.299
7	betaalde bezoeken		112.788		49.500		101.760
	overige bezoeken:						
8	bezoeken via website totaal		487.451		330.000		293.343
9	aantal unieke bezoekers website		341.713		255.000		191.920

	overige activiteiten	aantal act.	aantal deelnemers	aantal act.	aantal deelnemers	aantal act.	aantal deelnemers
10	schoolgebonden activiteiten (11 t/m 13)	583	13.649	250	6.500	490	11.415
11	waarvan po	486	10.596	175	4.500	395	9.016
12	waarvan vo	47	1.626	30	1.000	42	1.172
13	waarvan mbo/ ho	50	1.427	45	1.000	53	1.227
14	openbare activiteiten	89	5.360	50	6.000	81	7.583
15	totaal overige activiteiten (10+14)	672	19.009	300	12.500	571	18.998

8.4. Ondernemerschap

In 2018 zijn er toezeggingen gedaan voor uitgaven die niet in dat jaar gerealiseerd konden worden. Deze uitgaven hebben in 2019 plaatsgevonden waardoor het uiteindelijke resultaat per saldo negatief € 50.000 is geworden.

Voor de investering in de tentoonstelling *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt* en diverse andere projecten wist het museum wederom succesvol externe private gelden te werven; onder meer van het VSB Fonds, het Prins Bernard Cultuurfonds, Zawabas, Fonds 21, De Versterking, Fonds 1818, Rabobank, Hendrik Mullerfonds, Stichting Hendrik de Vries, Stichting Wombat, GAU, Gravin van Bylandtstichting en diverse particulieren. Ook de Gemeente Den Haag en het Mondriaanfonds steunde het museum in 2019 financieel. Het museum is deze partijen veel dank verschuldigd.

Museumbezoekers verwachten steeds meer een totaalervaring. Ze komen niet meer alleen voor een tentoonstelling, een museumbezoek is een dagje uit. Horecavoorzieningen spelen hierbij een belangrijke rol. Uit gesprekken met bezoekers en het monitoren van social media kwam steeds weer naar voren dat horeca in het museum danig wordt gemist. Het museum heeft daarom in 2019 in zijn foyer een museumcafé Lucebert gerealiseerd; een plek waar niet alleen wat gedronken en gegeten kan worden, maar ook gelezen en bijgepraat. Eyecatcher is de enorme wandschildering die Lucebert indertijd maakte speciaal voor het museum. Voor deze plek, wetend dat er hier gedronken en gefeest zou worden. In het kader van duurzaamheid zijn alle snacks 100 % biologisch en wordt het koffiedik hergebruikt bij het kweken van oesterzwammen. Het café is flexibel ingericht, zodat recepties en diners in deze ruimte mogelijk blijven. Een eigen museumcafé komt niet alleen tegemoet aan de wensen van het publiek, maar verhoogt bovendien de aantrekkelijkheid van het museum voor instellingen en bedrijven die een locatie willen huren voor presentaties, bijeenkomsten en vergaderingen. De aantrekkelijkheid zal in 2020 opnieuw worden verhoogd door de in 2019 gestarte inrichting van een bibliotheek annex vergaderruimte, gelegen naast de Studiezaal en met uitzicht op de Tweede Kamer. Deze -wordt stijlvol ingericht en leent zich bij uitstek voor verhuur.

Door de voormalige foyer te splitsen met in de ene helft de expositie *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt* en in de andere het museumcafé Lucebert worden de voorheen nauwelijks benutte vierkante meters van de foyer nu volop gebruikt.

Relatiebeheer en communicatie gericht op het onderwijs is een belangrijk speerpunt in het marketing-communicatiebeleid. Het museum beschikt reeds over een groot relatienetwerk, maar wil dit verstevigen en uitbreiden. Een professionelere aanpak van het relatiebeheer is daarvoor een must en leidt tot meer rendement. Vandaar dat in 2019 begonnen is met het implementeren van een nieuw relatiebeheersysteem. Dit zal in 2020 worden afgerond.

Het museum startte in 2019 opnieuw een crowdfundingcampagne, ditmaal gericht op *De eigenwijze kinderen van Annie M.G. Schmidt*. Alle liefhebbers van de bekende personages Ibbeltje, Pluk, Floddertje, Abeltje, Otje, Wiplala en Minoes – particulieren, scholen of bedrijven – werden opgeroepen een bijdrage te leveren, om zo het erfgoed van Schmidt een vaste plek te geven. Doneren kon via de speciaal opgezette pagina Doneren.kinderboekenmuseum.nl; hoewel het resultaat iets achterbleef bij de verwachtingen, werd er nog altijd € 18.535 opgehaald.

8.5. Huisvesting

8.5.1. Koninklijke Bibliotheek-complex

De Brandveiligheid en Instandhouding van het Koninklijke Bibliotheek-complex zijn in het verslagjaar onderwerpen geweest waarover met het Rijksvastgoedbedrijf (het RVB) frequent en intensief overleg is gevoerd. De drie bewoners van het KB-complex, het RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, het museum en de Koninklijke Bibliotheek (KB) waren hierbij als de drie huurders van het pand partij. De RKD en het museum, die elk circa 10% van het complex in gebruik hebben, tegen 80% die de KB heeft, trekken bij het overleg met het RVB over de dossiers Brandveiligheid en Instandhouding gezamenlijk op, daarbij ondersteund door Moussault Consultancy & Management. Beide organisaties, anders dan de KB, ressorteren onder het nieuwe huisvestingsstelsel musea, dat op huisvestingsgebied een grotere en zelfstandigere verantwoordelijkheid dan voorheen impliceert. Het museum zet zich in te komen tot gezamenlijke 'Project Initiation Document' Brandveiligheid en Instandhouding (de zogenaamde PID's), die het gehele gebouw betreffen. De besprekingen met het RVB en met het ministerie van OCW (de laatste vooral met het oog op de financiële consequenties) verlopen constructief, al laten de definitieve resultaten wat langer op zich wachten dan partijen wensen.

Door de bouwwerkzaamheden die verricht worden aan het voormalige pand van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (BZ), waar de Tweede Kamer wordt ondergebracht in verband met de renovatie van het Binnenhof, is de expeditie-ingang van het museum praktisch niet te gebruiken. Dat frustreert de bedrijfsvoering in hoge mate. Het verzoek van het museum aan het RVB een nieuwe expeditie-ingang te realiseren aan de zijde van het Anna van Buerenplein is vooralsnog niet ingewilligd. Het museum acht het bovendien om veiligheidsredenen onwaarschijnlijk dat de huidige expeditie-ingang als voorheen in gebruik kan worden genomen als de Tweede Kamer zijn intrek heeft genomen in het BZ-gebouw. Het RVB is hiervan echter wel overtuigd, maar heeft nog niet gereageerd op het verzoek van het museum dit officieel in een brief te bevestigen.

8.5.2. Toekomstige huisvesting

Het museum is al jarenlang bezig met een zoektocht naar nieuwe huisvesting, wetend dat zijn huidige huisvesting in het KB-complex ten einde loopt. Zoals uit de vorige paragraaf blijkt, zorgt het museum er overigens voor dat ondanks die zoektocht de huidige locatie aantrekkelijk blijft.

Met de centrale vestiging van de Openbare Bibliotheek Rotterdam, die zich opmaakt voor een grootscheepse renovatie, is uitvoerig overleg geweest over de vraag of het museum onderdak zou kunnen vinden in het pand van die bibliotheek. Er zijn wederzijds werkbezoeken afgelegd, die tot enthousiasme hebben geleid, maar nog niet tot concrete stappen.

Ook met de gemeente Utrecht heeft meerdere malen overleg plaatsgevonden, op ambtelijk niveau. Utrecht, in het bezit van het UNESCO-predicaat 'City of Literature', positioneert zich meer en meer als literatuurstad en bevindt zich in het midden van Nederland, waardoor het uitstekend bereikbaar is vanuit het gehele land. Het museum heeft zijn oog laten vallen op het fraaie rijksmonument Oudegracht 167, waar nu de Openbare Bibliotheek en boekhandel Broese en Kemink zijn gevestigd. Beide verlaten in

2020 dit pand, dat gemeentebesit is, en worden in het voormalige postkantoor aan de Neude ondergebracht. In het voorjaar van 2020 komt de gemeente Utrecht met een zogenaamde 'pandvisie' en het is waarschijnlijk dat er voor een gecombineerde bestemming wordt gekozen, een commerciële en cultureel-maatschappelijke. Vanuit het laatste gezichtspunt lijkt het niet onmogelijk dat het Literatuurmuseum/Kinderboekenmuseum daar kan landen.

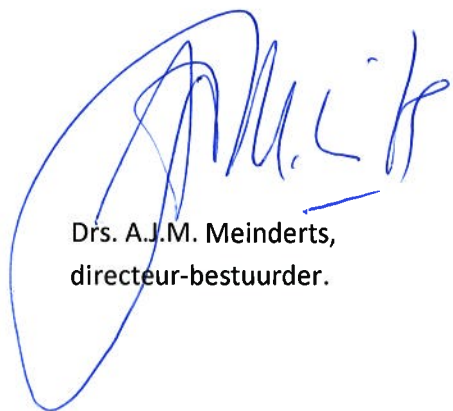
Ondanks het vruchtbare overleg met Rotterdam en Utrecht heeft het museum voor zijn toekomstige huisvesting een voorkeur voor Den Haag, waar het reeds gevestigd is. Van die voorkeur zijn de beide andere steden uiteraard op de hoogte. In Den Haag heeft het museum zijn wortels, daar zit het museum, zoals dat zo modieus heet, in de haarvaten van de stad. Lange tijd leek het erop dat Lange Voorhout 7, een pand tegenover de Kloosterkerk en naast Theater Diligentia, verworven zou kunnen worden. Dat bleek uiteindelijk niet het geval. Nu streeft het museum ernaar een deel van het zogenaamde Staal-complex te huren, gelegen aan het Tournooiveld 4 en 5, midden in het Museumkwartier. Een droomlocatie met burens als het Mauritshuis, het Haags Historisch Museum, Escher in Het Paleis en de Koninklijke Schouwburg. Het pand heeft alles in zich om een huisvesting te realiseren die past bij de museale beleving die het Literatuurmuseum/Kinderboekenmuseum voor ogen heeft, als een plek waar bezoekers kunnen dwalen tussen schrijvers en verhalen en waar de kracht van verbeelding tot uitdrukking wordt gebracht.

Met de huidige eigenaar van het pand, Syntrus Achmea, is in het verslagjaar veelvuldig gesproken en onderhandeld, waarbij de gemeente Den Haag betrokken is geweest. Het Haagse bureau Local trad op als adviseur van het museum. Een inpassingsstudie – in opdracht van het museum uitgevoerd door Next Architects – toonde aan dat het museale programma in het pand past en een eerste, grove financiële verkenning gaf eveneens groen licht. Aan het eind van het verslagjaar was een Letter of Intent met betrekking tot de huur op handen. In de loop van 2020 moet over vestiging aan het Tournooiveld duidelijkheid komen. Als de onderhandelingen positief verlopen zou het museum aan het Tournooiveld in 2024 een nieuwe fase in zijn bestaan ingaan. Het museum verdient het. De literatuur verdient het.

8.6. Prestatiedoelstellingen

Het NLL wordt door het ministerie van OCW getoetst op het behalen van verschillende doelstellingen. Zoals hierboven beschreven is met 123.517 bezoekers de bezoekersdoelstelling van 55.000 ruimschoots behaald. Ook op educatief gebied heeft de organisatie met 13.649 leerlingen een uitstekende prestatie geleverd; de doelstelling was 6.500. Daarnaast toetst het ministerie de organisatie op cultureel ondernemerschap. De indicator hiervoor, de eigen inkomsten uitgedrukt in een percentage van de structurele subsidie, bedroeg 43%. De organisatie voldoet hiermee ruimschoots aan de minimumnorm die door het ministerie is vastgesteld (19,5%). Verder voldeed de registratiegraad van de collectie in het verslagjaar aan de vereiste 95% en was het veiligheidsplan up to date.

Den Haag, 26 maart 2020

A large, stylized handwritten signature in blue ink, consisting of several loops and a long horizontal stroke.

Drs. A.J.M. Meinderts,
directeur-bestuurder.

BIJLAGE I

Aanwinsten 2019

A

-Han B. Aalberse, Archivalia betreffende Han B. Aalberse (Johan van Keulen). Circulaire van uitgeverij Oisterwijk betreffende vrijspraak in rechtzaak over de serie 'Bob en Daphne', 1962. In memoria uit 1983; Afleveringen van Schoevers Koerier uit 1935-1936.

-Gerrit Achterberg, Archivalia betreffende Gerrit Achterberg als onderwijzer. Aanbevelingsbrief uit 1924; financiële documenten van de Kerkeraad der Nederlandse Hervormde Gemeente te Opheusden zoals kwitanties voor salaris, overzichten van pensioensbijdragen en veranderingen in het onderwijzend personeel. Bijgevoegd zijn aantekeningen van herinneringen van een oud-leerling van Achterberg en van R. van Kleef, oud-leerling van de school vanaf 1927.

-Lodewijk Ali Cohen, Aanvulling op nalatenschap van Lodewijk Ali Cohen uit collectie Ab van der Steur. Diverse correspondentie, handschriften, typoscripten en overige archivalia (met inventarislijst).

-Hans Andreus, Brief van Hans Andreus aan B.M.J. Hermans om toestemming te geven voor het gebruik van eenakter 'De Witters' door Katholiek Militair Vormingswerk te Ubbergen, 1966.

-W. Arondeus, Tekening met inkt van W. Arondeus met tekst 'Ik peins - mijn hart erkent het niet'. Is eerste regel van een gedicht van P.C. Boutens uit Lente-maan (1916).

B

-Dirk Baartse, Archief van Dirk Baartse, oud-redacteur van Propria Cures en Hermans-Magazine. Correspondentie Propria Cures eind jaren '80 met o.a. Dienst van het Koninklijk Huis, Adriaan van Dis, Jan Eijkelboom (met gedicht), Hella S. Haasse, Jaap van Heerden, Heere Heeresma, Anton Hermus, W.F. Hermans, F.B. Hotz, Adriaan Jaeggi, A. Moonen (typoscript 'Brief uit Portugal'), A.M.G. Schmidt, F. Springer (met typoscript van twee verhalen), G. Stigter (met artikel), Levi Weemoedt (met gedichten). Correspondentie Hermans-Magazine met o.a. Ton Anbeek, T. Fjellang, Hella Haasse, Anton Hermus, Koos Human, Rutger Kopland, Philip Mechanicus, H. Michaelis, Eric en Hans van Straten, Adriaan van der Veen, Sylvia Willink-Quiël, Nicolaas Wijnberg (met artikel over Stichting De Vijf Kunsten) ca. 1993-2000 betreffende W.F. Hermans. Boek van R.A. Loesberg 'Geschiedenis van de eerste rimpel' met originele handschriften, ingeplakte typoscripten en knipsels. Groepsfoto gemaakt tijdens 25e lustrum, 2015.

-H.H. ter Balkt, Uit nalatenschap van Herman Pieter Buijnink (1938-2016). Archivalia betreffende H.H. ter Balkt. Bevat o.a. correspondentie H.H. ter Balkt met H.P. Buijnink, 1977-2012 met bijgevoegde typoscripten van gedichten met correcties. Uitnodigingen en juryrapporten van prijzen. Drukwerk, proces verbaal voor J. Splinter mbt 'Tegen de bijlen', 1997. Drukwerk van recensies, reclaimedrukwerk, tijdschriftafleveringen met bijdragen van Ter Balkt met aantekeningen, correcties en/of opdrachten voor Buijnink waaronder De Gids, Parmentier, De Revisor, Hollands Maandblad.

Uitgaven van Ter Balkt met opdracht voor Buijnink en/of aantekeningen zoals Aardes deuren, Anti-canto's, Groenboek, Helgeel landjuweel, Stilstand leeft alles hier.

-Nicolaas Beets, Portret in gips van Hildebrand door Jan Bronner. Betreft vroeg ontwerp van boekpersonage Hildebrand uit Camera Obscura voor monument in Haarlem tgv 100e geboortedag van de schrijver Nicolaas Beets.

-Belcampo, Brief van H.P. Schönfeld Wichers (Belcampo) aan Veronica van Roon, 1974.

-Albert Besnard, Groen doosje met in een Jappenkamp, op wc papier geschreven gedichten van Albert Besnard. In doosje is een pasfoto van zijn vrouw Josephine Limbach gevoegd.

- Maarten Biesheuvel, Portret van Maarten Biesheuvel door Jan T. van Heiningen, ets, 2018.
- Anna Blaman, Boeken van Anna Blaman met opdrachten van de schrijfster voor Co (Jacoba Johanna Gajentaan, 1891-1965).
- Piet Bogaards, portretten in potlood en houtskool van Wim de Bie, Remco Campert, Kees van Kooten en Yvonne Keuls door Piet Bogaards.
- Godfried Bomans, Brief van A. Roland Holst aan Godfried Bomans, 1970. Brief van Godfried Bomans aan Lenie Vesters (hoofdredacteur Avenue), 1970.
- Brieven van Godfried Bomans aan M.R.A.F. (Ine) Schols, 1934-1938. Brief van Toneelgroep Godfried Bomans, geschreven door Jean Arnold Bomans aan Ine Schols, 1982.
- Brief van Godfried Bomans aan W.T. van der Holst, 1963.
- Tine Bonnema, Foto-album van Tine de Vries-Vrisou (ps. Tine Bonnema) met foto's uit o.a. voormalig Nederlands Indië, 1926-1929.
- Emile Boulan, Brieven van Emile Boulan in het Frans aan Tytia Flik, 1944-1945.
- Menno ter Braak, Handschrift Menno ter Braak 'Kritische aantekeningen', 'Erasmus', 2 bladen.
- Gerard den Brabander, Portretten van Gerard den Brabander door Freek van den Berg. 5 schilderijen, waarvan 3 getiteld 'Gerard den Brabander' en 2 'In café Eijlders', 2 litho's en 1 aquarel.
- Willem Brakman, Vijf cahiers met handschrift Ansichten uit Amerika (voorheen 'Huwelijk niet gesloten') van Willem Brakman. Brief van uitgeverij Querido aan Donner Boeken, Rotterdam, 1982.
- Archivalia uit bezit van Riet van Asperen-Verspuy (1932), begin jaren vijftig geliefde van Nol Gregoor.
- Dossier met foto's en enkele gedichten over reis naar het huis van Emily Brontë met Willem Brakman en Nol Gregoor. Foto's van Riet van Asperen, Willem Brakman, Nol Gregoor en Hans Keller.
- Prentbriefkaarten van oud-Harlingen, geboorteplaats van Simon Vestedijk.
- Willem Brakman, Brieven van Willem Brakman aan Ineke Scheele, 1985-2001.
- Til Brugman, Boek De vlerken van Til Brugman met drie ingeplakte brieven van Brugman en één losse brief aan dhr. Tempelman, 1957 en aanstrepingen in de tekst.
- Boudewijn Büch, Negatieven, dia's en foto's gemaakt door Pieter van der Zwan van Boudewijn Büch tijdens opnamen van reisprogramma 'De wereld van Boudewijn Büch', waaronder Kanaaleilanden en Turkije, (1989), Argentinië en Paaseiland, Tahiti, Canarische Eilanden.
- Notitie-/reisdagboekjes (1988-1994) bijgehouden door Pauline Drost (+ floppy 'dagboeken BB comp').
- Plakboek en enkele fotoalbums (jaren '60). Trouwboekje M.R. Buch (vader) en Geertje Fris, een foto en uittreksel bevolkingsregister.

C

- Remco Campert, Portret van Remco Campert door Jan T. van Heiningen, ets, 2018.
- Foto van Ety Struve (vriendin van Jan Campert) op strand van Middelburg.
- Foto's en documenten uit archief van Remco Campert. Ingelijste foto door Rineke Dijkstra getiteld 'Remco Campert 2009'. Losse foto's zoals jeugdfoto's, van familieleden o.a. zijn vader Jan Campert, zijn moeder Joekie Broedelet, zijn grootvader Johan W. Broedelet. Portretfoto's en foto's met andere schrijvers waaronder Cees Buddingh', Hugo Claus, Jan Cremer, Adriaan van Dis, Fritz ten Harmsen van der Beek, Jan Eijkelboom, W.F. Hermans, Kees van Kooten, Gerrit Kouwenaar, Lucebert, Harry Mulisch, Cees Nooteboom, Bert Schierbeek, Simon Vinkenoog, Jan Wolkers, Annejet van der Zijl, Joost Zwagerman; met Belgisch en Nederlands Koninklijk Huis. Fotograven o.a. Cleo Campert, Klaas Koppe, Philip Mechanicus, Vincent Mentzel, Eddy Posthuma de Boer, Jutka Rona. Twee briefkaarten van Willem Royaards aan Johan Broedelet, 1927-1928. Brief Hans van Eeden aan Joekie Broedelet, 1955. Brief van

Dilia, Theatrical and literary Agency, Praag, 1987. Correspondentie uit 2015 mbt uitreiking Prijs der Nederlandse Letteren, o.a. van Nederlandse Taalunie, uitnodigingen van Koning Philip, felicitatiebrief van Koning Willem Alexander, typoscript toespraak minister Jet Bussemaker, typoscript dankwoord Remco Campert; uitnodiging voor Koninklijk Concert, 2003; uitnodiging voor Koninklijke Lunch te Wassenaar, 2015. Divers drukwerk met bijdragen van en over Campert zoals knipsels, Chinese aflevering National Anthems of United Nations met illustraties van Campert (1950-1951), tijdschriftaflevering De Kring Circulaire (2015), drukwerk met foto van plaquette van pand met illegale drukkerij in de oorlog. -Simon Carmiggelt, Brief van Simon Carmiggelt aan Jan Tholenaar (Uitgeverij Grote Letter Bibliotheek), 1979.

-Antoon Coolen, Archivalia van Antoon Coolen. Enkele bladen met handschrift van De grote voltige (pag. 585-603), blad met handschrift 'Ter herinnering aan de Eerste H. Communie van Coen ter Linden', 1945. Boek Peerke den Haas met opdracht van Coolen voor Leni van der Linden, 1946; boek Kerstvertellingen van Stijn Streuvels met opdracht van de schrijver voor Coolen, 1939; boekje Het duel van Godfried Bomans met opdracht van de schrijver voor Coolen, 1945, Frans boek met ex libris van Coolen; bidprentjes ter nagedachtenis van Antoon Coolen, 1961 en Peter Hendrik Coolen, 1947.

-Maud Cossaar, Archief van Maud Cossaar. Correspondentie met auteurs, o.a. Fernand Auwera, H.H. ter Balkt, F. Bordewijk, Raymond Brulez, Jack J. Brokaar, Raymond Brulez, Hugo Claus, Antoon Coolen, Charles Cordier, Mireille Cottenjé, Inez van Dullemen, Johan Fabricius, Bouke B. Jagt, Haagsche Kunstkring, A.F.Th. Van der Heijden, Leidsch Dagblad, Paul Koeck, Alfred Kossmann, Gerrit Krol, Willy Lauwens, Sjoerd Leiker, Tessa de Loo, Doeschka Meijsing, Cees Nooteboom, Monica van Paemel, Louis Mori, Siegfried van Praag, Koos Versteeg, Theun de Vries, Johan Wolder, L. Wolf Catz, Johan van der Woude en Nico Wijnen; correspondentie mbt tot optredens, geordend op plaatsnaam van o.a. Diligentia, Maatschappij tot Nut van het Algemeen, Stichting '40-'45, Vereniging van Huisvrouwen, Vereniging voor Volksontwikkeling en VPRO. Handschriften en typoscripten (deels ook van Johan Wolder) met jeugdwerk en schoolaantekeningen (in cahiers), hoorspelen, proza en poëzie, recensies, toneel. Werk van andere auteurs o.a. van Aye van Ardenne, Jack J. Brokaar, Rico Bulthuis, Ben van Eysselsteijn, Johan Fabricius, Ad Fernhout, Guillaume van der Graft, Margadant, Louis Mori, Paul Rodenko, Gabriël Smit, Kees Stip, Theun de Vries, Johan Wolder en Nico Wijnen. Drukwerk waaronder knipsels met bijdragen van en over Maud Cossaar, programma's en aankondigingen van optredens. Persoonlijke documenten zoals agenda's, adresboekjes, notariële bescheiden betreffende testament. Portretfoto's van Maud Cossaar en diverse auteurs. Voorwerp, cliché voor portretfoto van Cossaar.

D

-Charlotte Dematons, Archief van Charlotte Dematons met originele illustraties voor boeken van o.a. Mariëtte Aerts, Joukje Akveld, H.C. Andersen, Hans Andreus, Thea Beckman, Paul Biegel, Clara Brinkgrove, Karen Cushman, Annemarie Dragt, Imme Dros, Lieneke Dijkzeul, Ursula Fuchs, Geertje Gort, Jacob Grimm, Leny van Grootel, Jaap ter Haar, Mark Haaijema, Hans Hagen, Monique Hagen, Haye van der Heyden, Henk Hokke, Anne Isaacs, Trude de Jong, Harm de Jonge, Valentine Kalwij, Martinus de Kam, Christine Kliphuis, Leonie Kooiker, Anke Kranendonk, Els Launspach, Hector Malot, Selma Noort, Theo Olthuis, Wendy Orr, Erik van Os, Vera Propp, Evelien Pullens, Jan van Reenen, Nanda Roep, Simone Schell, Annie M.G. Schmidt, Celeste Snoek, Jennine Staring, Anne Takens, Dolf Verroen, Diet Verschoor, Rita Verschuur-Törnqvist, Marianne Vlaming, Janne IJmker, Anke de Vries, Walter Wippesberg, Joke de Wit en Elly Zuiderveld.

-Max Dendermonde, Brief van Max Dendermonde aan J.W. Schotman, 1944. Met blad met toelichting opgetekend door Rody Chamuleau, bij monde van Max Dendermonde.

-Renate Dorrestein, Literaire nalatenschap van Renate Dorrestein. Betreft 'boekendossiers' waarin per titel o.a. correspondentie, contracten, voorstudies, typoscripten, promotiemateriaal, reacties van lezers; archivalia betreffende uitgeverijen Contact, Podium, Veen, Rowohlt e.a. met o.a. correspondentie, afrekeningen, overdracht nevenrechten, fondscatalogi ; documenten LIRA; persoonlijke documenten met secundaire documenten over Dorrestein, interviews, lezingen, archivalia rond prijzen, promotiemateriaal; typoscripten in samenwerking met anderen waaronder materiaal voor opera 'Maybe tomorrow' van Rindert van Woudenberg; bierviltjes met teksten voor kunstproject; archivalia betreffende Vrije Universiteit (VU); adapties waaronder film van o.a. Buitenstaanders, Een hart van steen, Het hemelse gerecht, Ontaarde moeders. Het Culiterair Kwartet met Menuboek. Fotoboek met still-foto's van film 'Verborgen gebreken'. DVD's met opnamen 'Verborgen gebreken', 'Hidden flaws', 'Levenslessen. Schrijver op locatie', 'Renate's 50ste verjaardag', commercial 'Echt sexy', 'Cinema Renate', 'Pas goed op jezelf'.

-Tonke Dragt, Wit kippenei beschilderd met draakje door Tonke Dragt. Afkomstig uit nalatenschap van Cobi Wiegand Bruss (1914-1988), bovenbuurvrouw van Tonke Dragt in de Rozenstraat in Den Haag.

E

-Bies van Ede, Literair archief van Bies van Ede. Bevat o.a. typoscripten waaronder Malle Matty is zo gek, Slauerhoff compleet, Sprong in het duister, Vergeetman, Wil je met me scheiden, Een wak in de tijd; diverse handschriften waaronder 'Boek', 1975 en twee aantekeningenboekjes. Divers drukwerk, persoonlijke documenten o.a. contracten met uitgeverij Zwijsen en plakboeken met knipsels en reclaimedrukwerk. Foto's in klas, met gezin en met Paul van Loon, 2 cd's en een palmtop.

-Els van Egeraat, Archief van Els van Egeraat met originele illustraties. Illustraties voor boeken van o.a. Henk Barnard, Berdie Bartels, Thea Beckman, Greet Beukenkamp, Paul Biegel, Susanne Blesius, Claudia de Boer, Bo Buijs, Anne Marie van Capelle, D.A. Cramer-Schaap, Arend van Dam, Femke Dekker, Evelien van Dort, Annemarie Dragt, Marcel van Driel, Thea Dubelaar, Lieneke Dijkzeul, Lida Dijkstra, Bies van Ede, Yolanda Edens, Noëlla Elpers, Rienkje van der Eijnsen, Victoria Farkas, Pieter Feller, Annie van Gansewinkel, Peter van Helden, Marjon Hoffman, Henk Hokke, Vivian den Hollander, Karen van der Holst-Pellekaan, Marjet de Jong, Joke van der Kamp, Henk van Kerkwijk, Anton van der Kolk, Simone Kramer, Anke Kranendonk, Rindert Kromhout, Hans Kuyper, Jos Lammers, Joke van Leeuwen, Martine Letterie, Astrid Lindgren, Paul van Loon, Saskia Mouissie, Elisabeth Mollema, Janny van der Molen, Michael Morpurgo, Mirjam Mous, Dirk Nielandt, Selma Noort, Mirjam Oldenhave, Wieke van Oordt, Kees Opmeer, Anna van Praag, Ruben Prins, Lydia Rood, Els Rooijers, Cees Rutgers, Gideon Samson, Anneke Scholtens, Maren Stoffels, Harmen van Straaten, Tjibbe Veldkamp, Diet Verschoor, Peter Vervloed, Jacques Vriens, Anna Woltz.

-Brian Elstak, 3 portretten door Brian Elstak van Karin Amatmoekrim, Esther Duysker en een zelfportret, acryl op doek, 30 x 30 cm.

F

G

-Ida Gerhardt, Handschrift van gedicht 'De toverwoorden' van Ida G.M. Gerhardt, 1988. Gestencilde uitgave 'De dagen van onze jaren omvatten zeventig jaren' n.a.v. 70e verjaardag van Ida Gerhardt in 1975 met aantekeningen in handschrift van Gerhardt.

-Frans Goddijn, Archivalia van Frans Goddijn. Cataloguskaarten met teksten voor performances (vóór 1982). Losse bladen met (performance)teksten waaronder 'Pictures', typoscript 'Performance material', Franz van het gordijn, London, august 1981' met enkele bladen in Nederlandse vertaling en folder met theaterprogramma. Brieven van o.a. Frans van Dooren, Karel van het Reve, De Revisor, Cor Stoet, John Updike, correspondentie met Helm de Laat 1979-1983. Typoscript (stencil) met 'Informatie over Frans (van het gordijn), literair acteur in 'Poet in Panty, 'n performance' en 'A note for de avid student of English'.

-Herman Gordijn, Ets van J.P. Rawie met gezelschap dinerend in boot, met donkere achtergrond, 9/15, 2015, 56,5 x 78; 44 x 44,5 cm.; idem, met lichte achtergrond, exemplaar 6/15.

-Herman Gorter, 2 cahiers met 'De 30 sonnetten' en 1 cahier 'Spinoza-gedichten en School der Poëzie' over het werk van Herman Gorter door M.M. Ariëns.

-Agnes de Graaf, Brieven van Agnes de Graaf aan Adriaan Kragten met bijgevoegde handschriften en typoscripten van gedichten en verhalen, 1965-1967.

Deel van literair archief van Agnes de Graaf. Persoonlijke documenten waaronder schoolrapporten, een afwijzing van Akademie voor Expressie door Woord en Gebaar; gedichtjes geschreven als kind ter felicitatie van ouders. Documenten mbt muziek, o.a. rapporten muziekconcours, eigen composities, kleine doosjes met prijzen van muziekconcours. Drukwerk zoals schoolkrantjes met bijdragen van Agnes (waaronder gedichten later opgenomen in bundel), bundel getiteld Wings within met Engelstalige gedichten en opdracht, 1994. Kleine houten troon met opschrift in Welsh: 'Nationale zetel van Snowdonia en omstreken 2005'.

H

-Jaap ter Haar, Brief van Jaap ter Haar aan Renée van de Giessen, 1974.

-E.M. ten Harmsen van der Beek en Freddy Langeler. Collectie 'Flipje'. 12 albums (=compleet) met ingeplakte plaatjes, enkele albums met schetsen en tekeningen, lege albums. Losse zw./w. illustraties serie 1-4 en 6-9; op stroken papier geplakte zw./w. en gekleurde illustraties; illustraties/drukproeven op stroken papier. drukproeven waaronder 'Circus Pippo' en 'Kermis'. kartonnen Flipposcoop.

Correspondentie met Fritzi ten Harmsen van der Beek, geboortekaartje Fritzi met de hand ingekleurd, 1927. correspondentie Anke Hamel met Joost Kircz.

-Maarten 't Hart, bibliofiel uitgaaftje Nieuwe fiets gesigeneerd door Maarten 't Hart.

-Jaap Harten, Literaire nalatenschap van Jaap Harten. Correspondentie met auteurs, o.a. Frédéric Bastet, Fred Batten, J. Bernlef, Theo Bitter, Gerrit Borgers, Willem Brandt, James Brockway, Joeki Broedelet, Cees Buddingh', Remco Campert, Simon Carmiggelt, Jef Diederens, Carel Dinaux, Adriaan van Dis, Pierre H. Dubois, Hans Dütting, Jan Elburg, Anna Enquist, Jan Hanlo, Wim Hazeu, Dola de Jong, Frans Kellendonk, Mensje van Keulen, Gerrit Komrij, Anton Korteweg, Gerrit Kouwenaar, Reinold Kuipers, Ed Leeflang, Lucebert, Else Mauhs, Marga Minco, Hans Plomp, Johan Polak, Sybren Polak, H.H. Polzer, Ethel Portnoy, Harry Prick, Hugo Raes, Gerard Reve, Helga Ruebsamen, Paul Snoek, Vasalis, Adriaan van Veen, Dolf Verspoor, Jos Versteegen, Bert Voeten, Hans van den Waarsenburg, Aldert Waldrecht, Ellen Warmond, Annejet van der Zijl. Familiecorrespondentie.

Correspondentie met diverse instellingen, o.a. De Arbeiderspers, De Beuk, De Bezige Bij, Jan Campert Stichting, Contact, tijdschrift Extaze, Belle van Zuylen Genootschap, Hollands Maandblad, Letterkundig Museum, Maatstaf, Meulenhoff, Nacht van de Poëzie, G.A. van Oorschot, Querido en Wendingen.

Handschriften en typoscripten van poëzie, proza en toneel, aantekeningen (o.a. in blocnotes), dossiers betreffende voorbereidingen 'Else Mauhs' en 'Frau Roll', werk van anderen. Persoonlijke documenten

met o.a. contracten, prijzen, toespraken, adresboekjes, medische papieren en een handtekeningalbum uit zijn jeugd. Boeken met opdracht. Foto's en geluidsopnamen.

-Wim Hazeu, Aanvulling op archief van Wim Hazeu. Documenten betreffende de totstandkoming van de biografie van Gerrit Achterberg. Hieronder aantekeningen, typoscripten en drukproeven, kopieën uit archieven o.a. psychiatrische inrichtingen, bevolkingsregister en registers burgerlijke stand.

Correspondentie van Hazeu met o.a. uitgeverij De Arbeiderspers, W. Derks, René Marres, Jan en Marlous Vermeulen, F.M. Woudstra, Klaus Zickhardt. Correspondentie Achterberg (deels kopieën van originelen uit LM) met zijn ouders (1930), A. Dekker, Dr. Keilson, Mourits Mok, J. Stakenburg, A.A.M. Stols, R. Houwink, G. Kamphuis. Divers drukwerk mbt Achterberg, deels met aantekeningen en onderstrepingen van Hazeu. Documenten betreffende A. Marja (A.Th. Mooij). Waaronder correspondentie Hazeu met W. Diemer, A.J. Govers, Ferdinand Langen en Adriaan van der Veen.

Correspondentie (in doorslag) van Marja met o.a. N. Donkersloot, F. Sierksma, J. Tielrooij.

Drukwerk en typoscripten van artikelen van diverse auteurs over Marja o.a. door J. van Delden, Harry Scholten en Ab Visser. Typoscript 'Literair dagboek van A. Marja'; kopie van artikel van Hazeu voor Vrij Nederland (1984) met correcties. Documenten betreffende de totstandkoming van de biografie van Marten Toonder. Hieronder chronologisch geordende aantekeningen, typoscripten en drukproeven, officiële documenten en archiefstukken (deels kopie), verslagen van gesprekken, correspondentie van Toonder met o.a. diverse dag- en weekbladen, familiecorrespondentie, dossiers geordend op naam van 'ooggetuigen van Toonders leven'; reacties op de biografie.

Correspondentie van Hazeu met o.a. Lucas Bruijn, Maria van Daalen, Paul Hellman, Suzanne Holtzer (De Bezige Bij), Bert Kroon, Dick Matena, H. Matla, Eiso Toonder. Correspondentie van Hazeu met o.a. Hans Andreus, J.J. Atema, Hans Dütting, Seth Gaaikema, Heere Heeresma, Roel Houwink, Ido Keekstra, Yvonne Keuls, Hester Knibbe, Helene Knopper, Henk Kooijman, Sjoerd Leiker, Willem G. van Maanen, Theo Olof, J.C. van Schagen, Hans van Straten, Hans Werkman, Hans Werner, Ans Wortel, Gerrit Jan Zwier; Liber Amicorum Hazeu, 2001. Met inventarislijst. Cassettebandje met stemmen van Henriëtte van Eyk en Jeanne van Schaik-Willing, 1978. Foto van J.W. Hofstra en foto van Amayenske van der Zee (laatste vriendin van Slauerhoff).

-Jan Henry, Boeken met opdracht uit archief van Jan Henry van diverse auteurs, o.a.:

Maarten Biesheuvel, Jan Brokken, Jules Deelder, Max Dendermonde, Adriaan van Dis, Johan Fabricius, A.F.Th. van der Heijden, Freek de Jonge, Lieve Joris, Connie Palmen, Rosita Steenbeek, Jean-Marc van Tol, Elly de Waard, L.H. Wiener, Leon de Winter, Koos van Zomeren.

-De Herenclub, Twee bladen met tekeningen en teksten van leden van De Herenclub om Gerrit Komrij te bedanken na een bezoek aan Portugal, september 2002. O.a. Rudi Fuchs, Jeroen Henneman, Ellen Jens, Hans van Mierlo, Harry Mulisch, Conny Palmen en Jan Posch.

-W.F. Hermans, Veel knipsels en tijdschriften met bijdragen van en door Hermans waaronder kopie artikel uit Suum Cirque (1939) en De Baanbreker (1945); veilingcatalogi; syllabus Kartografie met tentamenstof; officieel persbericht van CRM mbt toekenning Staatsprijs Letterkunde 1971 aan Hermans. Brief (in klad) van C.G. Bakker betreffende Uit talloos veel miljoenen aan W.F. Hermans en briefkaart met antwoord van W.F. Hermans, 1981.

Typoscript met collages (vnl. zwarte vlakjes) van W.F. Hermans Zwarte handel (exemplaar no. 3), uitgave van de Mandarijnenpers in vijf exemplaren.

Correspondentie Hermans en Uitgeverij van Oorschot / Geert van Oorschot 1950-1995. Dossier conflict WFH-GaVO (correspondentie, knipsels, 2 exx. tijdschrift Bourgond, div. gerechtelijke stukken, div.

contracten/overeenkomsten). Boeken, t.w. correctie-exemplaren (De donkere kamer van Damocles, Tranen der acacia's, Paranoia, Drie melodrama's, Een landingspoging op Newfoundland, De god denkbaar denkbaar de god, Ik heb altijd gelijk).

-Han G. Hoekstra, Archief van Han G. Hoekstra. Diverse correspondentie, o.a. van A. Roland Holst en Ed. Hoornik. Diverse handschriften en typoscripten, o.a. Het verloren schaap (met ill. door Piet Worm) en andere rijmpjes en versjes, een cahier met aantekeningen. Dossier: diverse documentatie van Janneke van der Veer. Drukwerk: exemplaren van diverse tijdschriften, zoals Boekenpost, Eenheid, Gulden Winckel, Helikon, Opwaartsche Wegen. (Kinder)boeken, enkele met opdracht.

Persoonlijke documenten, waaronder een verzekeringspolis en een schenkingsovereenkomst met NIOD (2011). Enkele (jeugd)foto's.

-Philip Hopman, Archief van Philip Hopman met originele illustraties voor boeken van o.a. Joukje Akveld, Marliese Arold, Jet Bakels, J.M. Barrie, Lygia Bojunga Nunes, Mies Bouwman, Coot van Doesburg, Kathinka van Dorp, Bibi Dumon Tak, Gertie Evenhuis, Jostein Gaarder, Hans Hagen, Marjolijn Hof, Marjet Huiberts, Mina Janssen, Yvon Jaspers, Wouter Klootwijk, Geert de Kockere, Nannie Kuiper, Guus Kuijer, Sjoerd Kuiper, Ted van Lieshout, Astrid Lindgren, Ditte Merle, Amber Nahar, Selma Noort, Mirjam Oldenhove, Francine Oomen, Philip Pullman, Daan Remmerts de Vries, Annie M.G. Schmidt, Katherine Scholes, Carrie Slee, Tais Teng, Tjibbe Veldkamp, Edward van de Vendel, Dolf Verroen, Jacques Vriens, Anke de Vries, Bette Westera, Tanneke Wigtersma, Anna Woltz en Monique van der Zanden.

-Alice Hoogstad, Archief van Alice Hoogstad met originele illustraties voor boeken van o.a. Ceciel de Bie, Maria van Eeden, Rindert Kromhout, Hans Kuyper, Elle van Lieshout, Theo Olthuis, Erik van Os en Lydia Rood.

-F.B. Hotz, Typoscript in doorslag van Zand en grind. Op kopijpapier van De Arbeiderspers. [1978]. Met tientallen doorhalingen, verduidelijkingen en (kleine) correcties door de auteur. Bijgevoegd: handgeschreven brief aan 'Geachte heer Staelenberg', 1978. Tirade 232 (januari 1978), waarin het verhaal Zand en grind voor het eerste gepubliceerd werd.

Brief van F.B. Hotz aan S.C.E. van der Beek (1914-2003), moeder van Niels Bokhove, met een door haar getypte toelichting, 1991.

-Jan Hulsker, Brieven van Jan Hulsker aan zijn broer Fer en diens echtgenote Dora, 1935-1944.

I

J

-Jan Jutte, Archief van Jan Jutte met originele illustraties voor boeken van o.a. Ienne Biemans, Burny Bos, Tamara Bos, Annemarie Brouwers, Marianne Büsser, Bibi Dumon Tak, Hans Hagen, Monique Hagen, Kees 't Hart, Haye van der Heyden, Han G. Hoekstra, Mensje van Keulen, Rindert Kromhout, Guus Kuijer, Margje Kuyper, Sjoerd Kuyper, Manfred Mai, Maritgen Matter, Neeltje Maria Min, Uri Orlev, Erik van Os, Els Pelgrom, Lydia Rood, A.M.G. Schmidt, Ron Schröder, Toon Tellegen, Edward van de Vendel, Karel Verleyen, Dirk Weber, Jules Welling, Driek van Wissen, Leendert Witvliet en Ivo de Wijs.

K

-Yvonne Keuls, dubbelportret van Yvonne Keuls en Gerrit Komrij door Ine Laurant ter gelegenheid van het Boekenbal 14 maart 2000. Het is gebaseerd op het werk Triomf van Zephyr en Flora uit 1734-1735 van Giovanni Battista Tiepolo.

-Willem Kloos, Schilderij met portret van Willem Kloos geschilderd door K.H. de Raaf (eerste biograaf van Kloos), 1938. Brieven van o.a. Johan de Meester, Jeanne en Jacqueline Reyneke van Stuwe aan K.H. de Raaf

Handschriften, waaronder toespraken bij verschillende gelegenheden (75e verjaardag en begrafenis Willem Kloos), 'Vier sonnetten van Willem Kloos aan K.H. de Raaf'. Enkele knipsels. Enkele boeken en tijdschriften, zoals een exemplaar van Veertien jaar literatuurgeschiedenis (Willem Kloos, 1898) met ex libris en aantekeningen van K.H. de Raaf, het in memoriam-nummer van De Nieuwe Gids over Kloos (1938) en een exemplaar van ts. Wildgroei. Enkele foto's, waarvan een aantal gesigineerd.

-Alfred Kossmann, Briefkaarten en brieven van Alfred Kossmann aan C. Reedijk vanuit Heidelberg, 1943-1944.

-Rudy Kousbroek, Prentbriefkaarten gericht aan Marjolijn Pouw van Rudy Kousbroek, 1997-2010.

-Hanna Kraan, Blad met gedicht in potlood van Hanna Kraan, ca. 1967.

-Tonny Kurpershoek-Scherft, Literaire nalatenschap van Tonny Kurpershoek-Scherft. Betreft 1 map correspondentie waarin o.a. familiecorrespondentie, prentbriefkaarten, brief van A. Roland Holst, 1946; cahiers van Paul Kurpershoek. Handschriften, 1 doos cahiers met (studie)aantekeningen, 1 doos met aantekeningen, verhalen en cahiers, waaronder filosofische en literaire notities. typoscripten, o.a. 'onrijp werk', 'Freya', 'Het zoenoffer'; 2 mappen 'studenten'; toneel en cabaret, 'Julia', 'Noodrem', 'Een ongeval in de familie Vanover', map 'Voor mijn kleindochters' met een keuze uit gedichten met toelichting. Persoonlijke documenten zoals 1 doos reisdagboeken, 1 doos m.b.t. school/universiteit, 2 mappen m.b.t. feestelijkheden, 1 map officiële documenten, 1 map met huishoudboekjes 1955-1956, ets van Johan Scherft, inventarislijst van documenten van Tonny Scherft door haar kinderen in 2001. Dossiers betreffende diverse onderwerpen waaronder, Pierre H. Dubois, Johan Scherft, Boeddhisme, verteltheorie toegepast op pali-teksten, afstuderen aan RUG.

Drukwerk zoals afleveringen van Leidsch Studentenblad Viniculum Studiosorum, Spectemur Argendo, orgaan van de bond van Haagse Gymnasten, Het Vaderland en Haagse Post.

L

- Martijn van der Linden, deel illustratiearchief

-Paul van Loon, Fanmail uit de jaren '90 voor Paul van Loon.

M

-H. Marsman, twee cahiers met collegedictaten.

-Koos Meinderts, literair archief, bestaande uit o.a. map 'Zwartboek uitgeverij Leopold/Ploegsma' met correspondentie van Meinderts uit 2005-2006 met o.a. Liesbeth ten Houten, Martine Schaap van Leopold, schrijvers Rindert Kromhout, Sjoerd Kuiper, Ted van Lieshout, Lydia Rood. Typoscripten met correcties waaronder Het raadsel van de rode draad, De snoepwinkel van Zevensloten, De wonderlijke wereldreis van Zebedeus de Beer, De zee zien en Kunst met peren. Typoscripten van voorstellingen met Harrie Jekkers, 'Harrie Jekkers en Klein Orkest', 'Het verhaal achter de liedjes', feest 25-jarig jubileum als schrijver.

-Marga Minco, Dummy van de 1e druk van Het bittere kruid van Marga Minco, alleen tot pagina 16 bedrukt.

-Margriet de Moor, Portret in olieverf van Margriet de Moor, geschilderd door Heppe de Moor, ca. 1980.

-J.J.A. Mooij, Brieven aan J.J.A. Mooij. Drie brieven van Paul Rodenko, 1956-1957. Eén brief van Adriaan Roland Holst, 1968. Vier brieven van Simon Vestdijk, 1956-1958.

-Adriaan Morriën, brieven en prentbriefkaarten van Adriaan Morriën gericht aan Marjolijn Pouw, 1979.

-Yvonne Mulder, Archief van 'Van poëzie tot poesiealbum', bestaande uit Het zwerfboek met foto's en gedichten van diverse dichters samengesteld door Yvonne Mulder en CD's en DVD's van dichtersprogramma's van de ziekenomroep ERVO Eindhoven uit 2004-2009, gepresenteerd door Yvonne Mulder en Marie-Cécile Moerdijk. De dichters zijn o.a. Jana Béranova, Herman Pieter de Boer, Rutger Kopland, Huub Oosterhuis, Elly de Waard, Driek van Wissen, Chawwah Wijnberg. Archivalia van Rutger Kopland: porseleinen bakje met gedicht op deksel, floppy met gedicht 'Tijd', DVD 'De taal van het verlangen', 2 briefkaarten gericht aan Yvonne Mulder.

N

-Nel Noordzij, Brief van Nel Noordzij aan Mathilde Reesink-de Graaf, 1956.

-Max Nord, Brieven aan Max Nord door o.a. C.J. Aarts en Philo Bregstein.

O

-G.A. van Oorschot, Brieven van Geert van Oorschot aan Jan Mourits, 1943-1945 met gedichten. Brief van Van Oorschot aan Riet Mourits, 1962.

P

-Waldemar Post, Archief van Waldemar Post met originele illustraties, veelal karikaturen van auteurs en literaire gebeurtenissen. Betreft o.a. J. Bernlef, Maarten Biesheuvel, J.C. Bloem, Marion Bloem, Jan Blokker, F. Bordewijk, Willem Brakman, Hugo Brandt Corstius, Jeroen Brouwers, Boudewijn Büch, Cees Buddingh', Andreas Burnier, Remco Campert, Hugo Claus, Renate Dorrestein, Inez van Dullemen, Anna Enquist, Jan Eijkelboom, Kees Fens, Louis Ferron, Ida Gerhardt, Guido Gezelle, Herman Gorter, Arnon Grunberg, Maarten 't Hart, Kristien Hemmerechts, W.F. Hermans, Abel Herzberg, A.F. Th. Van der Heijden, Henk Hofland, P.C. Hooft, F.B. Hotz, Frans Kellendonk, Yvonne Keuls, Willem Kloos, Gerrit Komrij, Rutger Kopland, Alfred Kossmann, Rudy Kousbroek, Gerrit Kouwenaar, Gerrit Krol, Dirkje Kuik, Tessa de Loo, Lucebert, Nicolaas Matsier, Doeschka Meijsing, Marga Minco, Margriet de Moor, Harry Mulisch, Charlotte Mutsaers, Nelleke Noordervliet, Cees Nooteboom, Paul van Ostaijen, Monica van Paemel, Connie Palmen, Rascha Peper, Ed. du Perron, Johan Polak, Ethel Portnoy, Wanda Reisel, Gerard Reve, Karel van 't Reve, Adriaan Roland Holst, Henriëtte Roland Holst, Thomas Rosenboom, Lydia Rood, Heleen van Royen, Renate Rubinstein, Helga Ruebsamen, K. Schippers, Annie M.G. Schmidt, Jan Siebelink, Carry Slee, Hannemieke Stamperius, Rosita Steenbeek, Toon Tellegen, Manon Uphoff, Bob den Uyl, Ger Verrips, Albert Verwey, Simon Vestdijk, Leon de Winter, Jan Wolkers, Aya Zikken, Koos van Zomeren, Gerrit Jan Zwier.

-Siegfried van Praag, Correspondentie van Siegfried van Praag met P.A. Wackie Eysten, 1982-1984.

-Sonja Prins, Brief van Sonja Prins aan Joris Duytschaever, 1997.

Q

R

-Gerard Reve, Knipsels en tijdschriften met bijdragen van en over Gerard Reve; veilingcatalogi; scripties over De avonden en Werther Nieland; kopie van typoscript van Engelse lezing door Henk Romijn Meijer over Salenger en Reve; programma uitvaart van Reve, 2006.

Foto van Gerard Reve bij fruitboom in zijn tuin te Machelen in België door fotograaf Truus Nienhuis. Zwart/wit, 2004, afdruk 39/40.

-Juul Roggeveen, Aanvulling op nalatenschap Juul Roggeveen. Boeken met opdracht, aantekeningen, handtekening. Ondermeer boek Alle de rym-oefeningen van Jeremias de Decker met opdracht en brief van Harry Meisenberg. Boeken met opdracht van o.a. Josepha Mendels, Herman Robbers, Elisabeth Zernike. Boek met opdracht van Roel Houwing voor Elisabeth Zernike. Twee boeken van Hervey Allen,

vertaald door Roggeveen. Afleveringen van Elseviers Geïllustreerd Maandblad, 1917-1938 met bijdragen van o.a. Roggeveen.

-Jeanne Reyneke van Stuwe, Bladmuziek van op muziek gezet gedicht van Jeanne Reyneke van Stuwe.

-A. Roland Holst, Portret in houtskool van Adriaan Roland Holst door David Kouwenaar, 1960.

Brief van A. Roland Holst aan Godfried Bomans, 1970.

-Henriëtte Roland Holst, Correspondentie van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk met Margaretha Maria Ariëns, 1941-1947 met enkele typoscripten in doorslag van gedichten, 1943.

-Ward Ruyslinck, Drie brieven van Ward Ruyslinck (R. De Belser) aan A.M. Fokke-Lambriex, 1971.

Eén brief van A.M. Fokke-Lambriex aan Ruyslinck, 1973. Boekje Fanaal in de mist van Ruyslinck met handtekening van de schrijver, 1971.

S

-H. Schaepman, Bladmuziek van op muziek gezet gedicht H. Schaepman.

-J.C. van Schagen, Twee kalligrammen van J.C. van Schagen, inkt op papier en karton, getiteld 'Wie snel geeft, geeft dubbel', 1971 en 'Vrede zij met u', 1974.

-Annie M.G. Schmidt, Archivalia in kopie van Annie M.G. Schmidt betreffende gedicht 'Het Huis op de Brink' voor rijmprent: Twee bladen met beschrijving gebouw van nieuwe bibliotheek Deventer en schenkingsactie in 1964. Twee brieven van Schmidt aan Annie Timmenga (Bibliotheek Deventer), april 1965 en januari 1966. Circulaire over rijmprent door Timmenga, augustus 1965. Typoscript van het gedicht met correctie. Brief van Hein te Riele aan Schmidt, 1990 over heruitgave 'Het Huis Aan de Brink'.

Briefkaarten van en aan Annie M.G. Schmidt, o.a. van Dirk en Jet Leemhuis en Willem Bijmoer.

-Koos Schuur, Boekje Waar het was voor Koos Schuur, samengesteld door Wim Schouten bij afscheid van Schuur bij de ECI, 1978. Met opdracht van Schuur aan Frans Lodeizen, 1981. De foto's zijn met vulpen voorzien van commentaar door Schuur.

-Jacob Smit, Archivalia van Jacob Smit (1908-1982). Handschrift in 2 cahiers 'Mensen die ik gezien heb, voor Marja'. Ringcahier met getranscribeerde en gedrukte versie Mensen die ik gezien heb, voor Marja door haar vader Jaap Smit.

-Agnes Snitker, Archivalia van Agnes Snitker. Handschriften en typoscripten van gedichten en proza. Brieven aan o.a. Ton van Dam, Bernard Huijbers en Annelou Koens (met gedichten). Divers drukwerk zoals gestencilde uitgave 'Lovebird' (1988), aankondigingen voor o.a. uitgaven en optredens, boekenleggers, Ansichtkaarten en nieuwjaarskaarten met gedichten van Snitker. Documenten ter nagedachtenis van Snitkers overlijden.

-Jan Stegeman, Brieven aan Jan Stegeman door Inez van Dullemen, Margaretha Ferguson, Aart Kok, Annie Salomons.

-F. Starik, Digitaal fotobestand met opnamen van het interieur van F. Starik vlak na diens overlijden. Gefotografeerd door Andrea Stultiens.

Literaire nalatenschap van Frank von der Möhlen (ps. F. Starik). Correspondentie met o.a. Pieter Boskma, Anneke Brassinga, Koos Dalstra, T.C. Meereboer, Joris Melzer, Neeltje Maria Min, Theo Niekus, Arthur (Bajazzo) Nieuwenhuijs, Dominique Panhuysen, Sonja Prins, Lucas van der Put, A.L. Snijders, Meinbert Gozewijn van Soest, Georgine Tanis, Vrouwkje Tuinman, Rob Veenendaal, Cor Vos, Rogi Wieg, Leo van der Zalm en Joost Zwagerman. Handschriften, typoscripten, drukproeven van gedichten en proza o.a. voor Door. Gedichten, De erfenis van het Imperium, Moeder doen. Roman, Nieuwe vleugel,

Rode vlam, Simpele ziel, De verdwijnkunstenaar; losse bladen en cahiers met artikelen, gedichten en (dagboek)aantekeningen. 'Deze kleine roem', persberichten uit 1988-1999 mbt o.a. De Maximale Poëzie, Paul van der Steen, Willem Kloos Groep. Chronologisch geordende documenten betreffende optredens tijdens evenementen en projecten zoals ontwerpen, subsidieaanvragen, aankondigingen en foto's voor o.a. 'Blair!', Eenzame Uitvaart (Poule des Doods), 'Grote Vis', H.J. van de Bijl, 'Hond', 'Mijn leven als Museum', One World Poetry, Willem Kloos Groep, Starik Fabriek van Kleine Werken, Starik Museum, 'De zwaaiende Fietser'. Werk en aankondigingen van en met anderen zoals Pieter Boskma, Bart Brey, Dominique Panhuysen, Paul van der Steen, Vrouwkje Tuinman, Robert Vernooij. Boeken gebruikt tijdens optredens. Persoonlijke documenten o.a. financiële documenten zoals subsidie aanvragen en kwesties mbt wonen; Curriculum Vitae, familiedocumenten, identiteitspapieren, documenten mbt cursus Creative Writing, plakboek met foto's uit begin jaren '80. Foto's in diverse formaten waaronder familiefoto's, foto's van projecten en tentoonstellingen; audiovisueel materiaal zoals cassettebandjes en video's. Drukwerk met bijdragen van en over Starik, o.a. columns, artikelen, recensies, literaire- en kunsttijdschriften uit jaren '80 en '90 waaronder tijdschrift SC. Voorwerpen zoals stempels, ringen, brillen, badges van optredens, vissenkopmasker. Portretten van Starik door Meinbert Gozewijn van Soest en Jans Muskee; door Starik: fotoportret van Leo van der Zalm; 'Zelfportret met zakdoek'; grote ingelijste fotocollage en grote ingelijste foto van moeder en zoon; schilderijen op rol 'De Fabriek 1980-1986'. Stariks eerste (draagbare) computer en toetsenbord.

-Peter van Straaten, Peter van Straaten, schetsboek met potloodtekeningen.

-Arjen Struik, Brief van Arjen Struik aan M.G.C.J. (Theo) de Jong, 1984. Reclamedrukwerk voor verschijnen van De hand van de mond. Met begeleidende brief van Theo de Jong, 2019.

T

-J. Jac. Thomson, Archief van J. Jac. Thomson (1882-1961). Handschrift, typoscript en drukwerk van deels ongepubliceerde gedichten, 2 knipsels uit Indische Post met reisverslag over Italië door Thomson', handschrift van prozastukken en gedicht uit periode 1900-1920, typoscripten met prozateksten uit periode 1940-1950, handgeschreven cahiers met schrift uit studietijd betreffende het Oude Testament, en handgeschreven preken uit periode Hoogland (1908-1920), briefkaart van maandblad Stemmen des Tijds, 1912, rouwkaart van moeder, 1939, bio- en bibliografische gegevens, foto van Ex Libris (project Bredevoort, 2007). Jeugd-, familie- en portretfoto's.

-Louis Tiessen, Archivalia uit archief Louis Tiessen. Betreft handschriften en typoscripten voor De werkelijkheid van Maria, haikubeschouwingen, haiku's en teksten, diverse gebeden. Dossier met o.a. handschriften, typoscripten en recensies betreffende De wevers; tekst voor muziek 'Ouder dan de tijd'. Perskaart van 'De Tijd', 1952. Afl. Het Woord, dec. 1945 met eerste publicaties; kopie van boek De Olympus met aanstrepingen in de tekst. Correspondentie met o.a. Lex van Delden, Jan G. Hoogland, Katholieke Universiteit Leuven, Bernadette du Mez, Ko en Willemijn, Catharina Visser, St. Willibrordsabdij Doetinchem. Foto's o.a. met de P.P.R opstap, foto's met o.a. uitgever van Dabar-Luyten, Huub Oosterhuis. Schrijfblok met handschrift 'Zo maar een leven' (autobiografie). Album poétique illustré : choix varié de poésies françaises par B. d' Oradour met opdracht voor Tiessen van echtgenote Tonny Tiessen-Boog, 1944.

- Marije Tolman, deel illustratie-archief.

-Marten Toonder, Handgemaakt unica-beeld door Sylvia Willink-Quiël van prof.dr. Sickbock, personage van Marten Toonder.

U

V

-Bob Verbeek, Plastic doos met dia's uit nalatenschap van Bob Verbeek met afbeeldingen van schrijvers, hun huiselijke omgeving en documenten. Ondermeer Bertus Aafjes, Cees Buddingh', Henriëtte van Eyk, Adriaan Morriën en Simon Vinkenoog.

-Mea Mees-Verwey, Brief van Mea Mees-Verwey aan M.M. Ariëns, 1941.

-Simon Vestdijk, Blad met typoscript in doorslag van gedicht 'De uiterste seconde' van Simon Vestdijk, St. Michiels Gestel, 1942. Waarschijnlijk niet origineel. Afkomstig uit nalatenschap van Geertruida Maria Amelia (Truus) Nachtweg (1888-1981).

Uit nalatenschap van Simon Vestdijk. Boek Meneer Visser's hellevaart met opdracht aan zijn ouders, 1936. Ingelijste glasafdruk van foto van zijn moeder; enkele foto's met op achterkant opdracht en toelichtingen van o.a. Ed. du Perron (1 met plaksnor), Aty en Jan Greshoff, afbeelding van schilderij van Pyke Koch. Boek Rembrandt en de Engelen, (editie 2006, met voorwoord Mieke Vestdijk).

-Frida Vogels, Zes brieven van Frida Vogels aan Frieda Menco, 1992-2010.

-J.J. Voskuil, Brief van F.W.T. Wijsman aan uitgeverij G.A. van Oorschot en J.J. Voskuil over fouten in de Duitse vertaling van Het Bureau en brief met een reactie hierop door Voskuil, 1997.

-Anne de Vries, Borstbeeld van Anne de Vries in brons door Charles Henri, 2006.

-Theun de Vries, Twee brieven van Theun de Vries aan de heer en mevrouw A. Löbler, 1975.

Archivalia betreffende Theun de Vries. Brieven van De Vries aan Jan T. Bremer en/of Hillechien Bremer-Bakker. Handschrift (in kopie) van de toespraak door Jan T. Bremer voor Theun de Vries n.a.v. de publicatie van de bibliografie van het werk van De Vries in 1994. Typoscripten met correcties (in kopie) door Theun de Vries van De berenjacht en Het blinde geluk. Een vertelling. Boekje De ballade van Stenka Razin van Theun de Vries met opdracht van de schrijver voor Jan en Hillechien Bremer, 2002. Enkele aankondigingen.

W

-Levi Weemoedt, ondertekende verklaring van Levi Weemoedt.

-H.B. Wiardi Beckman, Archivalia betreffende H.B. (Stuuf) Wiardi Beckman. O.a. correspondentie Wiardi Beckman met Anneke van Oldenborgh-van der Sande met bijgevoegde gedichten, 1940-1943. Twee cahiers met overgeschreven correspondentie vanaf 11 november 1942. Correspondentie van (zuster) Wil Wiardi Beckman en anderen aan Anneke van Oldenborgh. Correspondentie Herman Wiardi Beckman met Willem, 1941 met handschrift 'Overpeinzing over de Dood'. Blad met handschrift 'Mijn kijk' door Anneke van Oldenborgh. Drukwerk waaronder tijdschrift Den Vaderlant Ghetrouwe, 1940; diverse knipsels uit 1929 en 1945, artikelen betreffende herbegraving Wiardi Beckman in 1960. Kleurenkopie van het portret van Anneke van Oldenborgh door Dinie Hendriks, 1941, portretfoto's van Anneke en Herman.

-Menno Wigman, Literaire nalatenschap van Menno Wigman. Correspondentie met o.a. Jan Adels, Margherita Pasquini, Amsterdams Fonds voor de Kunst, De Arbeiderspers, Vrijstaat Austerlitz, Willem Barnard, De Bezige Bij, Marcel van den Boogert, Pieter Boskma, Jeroen Brouwers, Paul Claes, Hans Clavin, Herman de Coninck (NWT) Uitgeverij Contact, Crossing Border, DBNL, Jozef Deleu, Dichter aan Huis, Bart Droog (Dichtersjachtzone) met gedichten, Robert Dulmers, Rob van Erkelens, Ad Franssen, Willem Groenewegen, Pergé Gyselink, Hans van der Heijden, Nicoline Desiree Hoogmans (met gedichten), Michel Huisman (met gedichten), Adriaan Jaeggi, Willem Kloos Groep (o.a. F. Starik), In de Knipscheer, Rutger Kopland, uitgeverij Kwadraat, ts. Het Liegend Konijn, Gwy Mandelink (Watou), Victor Meijer (met gedichten), Guus Middag, Mario Molegraaf, Martin Mooij, Bert Natter, Nijgh & Van

Ditmar, Didi de Paris, Passionate, Stichting Perdu, Podium, Prometheus, René Puthaar, uitgeverij Thomas Rap, De Revisor, Rottend Staal, Hannie Rouweler (met gedichten), Jan Rijnsburger, Albertina Soepboer (met gedichten), ts. Tristan, Vrouwkje Tuinman, De Tweede Ronde, uitgeverij Voetnoot, Tommy Wieringa, De Zingende Zaag, Henk van Zuiden en diverse niet nader geïdentificeerden. Tevens handschriften en typoscripten van diverse bundels e.a. publicaties (Red ons van de dichters, Onder vreemde wolken, De droefenis van copyrettes, De wereld bij avond, 's Zomers stinken alle steden, Mijn naam is Legioen, Slordig met geluk, ...), dossiers mbt diverse onderwerpen zoals ts. Zoetermeer, losse foto's en fotoalbums, archivalia uit de kinder-/schooltijd waaronder rapporten, persoonlijke documenten zoals agenda's, drukwerk en knipsels, boeken met opdracht, een ingelijst portret door Lex ter Braak (1984), enkele voorwerpen waaronder een haarlok van Gerard Reve.

Houten bureau van Wigman met zwart werkblad van vilt. Boeken met opdracht aan Wigman. Met inventarislijst.

-Mary Wille, Werk van Mary Wille (=Mary J. Stoppelman, ps. Mary Dorna) in houtskool en krijt:
 -Vrouwenportret met hoed (1924), 64 x 48 cm.; -Jongenshoofd, met gele achtergrond, onged., op achterkant schets van naakte jongen, 33 x 47 cm. ; -Masker, schets, onged., 32 x 48 cm. -Mannenhoofd, en profil, onged., 46 x 64 cm.; -Zittende vrouw (1928), onged., 48 x 65 cm.; -Masker met hoofddeksel en kraag, onged., 32 x 48 cm.; -Mannen van de Zwarte Diamant, onged., 55 x 57 cm.; -Twee maskers, onged., 31 x 47 cm.; -Masker met blauwe vlekjes, onged., 28 x 36 cm.; -Pentekening getiteld 'De leuze van de dag: Met het oog op de Olympische Spelen', (1928), 65 x 49 cm.; -Mannenportret met opgeplakte afbeeldingen en teksten uit Duitse kranten, collage, onged., 97 x 60 cm.

-Henriëtte Willebeek le Mair, Pasteltekening van danseres, waarschijnlijk gemaakt te Parijs in opdracht van leraar L.M. Boutet de Monvel (1850-1913).

Ingekleurde prent 'Sneeuw witje'.

-Willem Wilmink, Boekje Een eigen hooglied van Willem Wilmink met opdracht van de schrijver aan Mimi Deckers-Dijs, 1998. Brief van Wilmink aan Mimi Deckers-Dijs, 1998.

Aanvulling op nalatenschap van Willem Wilmink. Brieven van en aan Wilmink (deels in kopie) verzameld ten behoeve van brievenboek Zelfportret in brieven, 2014. Betreft correspondentie met o.a. uitgeverij Bert Bakker, Harry Bannink, Harry Bekkering, Jan Boerstoele, Karel Bosman, Eva Cohen, Monique Copper, Tom van Deel, Hans en Kirsten Dorrestijn, Ruud Engeland en Carry Tefsen, Cas Enklaar, Henk Euving, Enno Endt, Karel Eykman, Kees Fens, Herman Finkers, Emmy Fischer, Caroline Fisser, Peter van Gestel, Ab Grevers, Alfons van Heusden, Klaas Gorter, Odille Janse, Ammely Klein, Jacques Klöters, Anita Koster, uitgeverij G.A. van Oorschot, Dineke en Gerrit Oosting, Fetze Pijlman, Waldemar Post, Thomas Rap, Vic van de Reijt (Uitgeverij Bert Bakker en Nijgh & Van Ditmar), Bram Ross, Hans van Rij, Annie M.G. Schmidt, Watze Sijtsma, Jan van de Vegt, Hugo Verdaasdonk, Willem Vleeschouwer, Frank Verhallen, Henny Vrienten, Leendert Witvliet, Ton van der Worp, H.J. Woudstra, familieleden van Willem en Wobke Wilmink; correspondentie uitgeverij Nijgh & Van Ditmar met vrienden en bekenden van Wilmink ivm verzoek om brieven te zenden voor het brievenboek. Handschriften en typoscripten van o.a. 'Brief van een Verkademeisje', 'Jozefstraat', 'Mijn opa', 'De wereldreis van Gerrit en Michiel', Verzen voor Klokhuis, columns voor Bonus, ongepubliceerde gedichten, 3 notitieboeken 'Ik groet je, mooi Amsterdam', 'Vijf lezingen', 'De Rederijkers', 1 cahier 'Anthonis de Roovere'; artikelen voor De Tijd, NRC en Het Parool.

Divers proza voor Volksuniversiteit Enschede; scriptie over Hans Lodeizen. Audiovisueel materiaal. O.a. interview Sonja, 1978; Nieuwsuur 2014; 'Willem leest' ; 'Als een kind zo licht'; 'Ik had als kind een huis en haard'.

-Juliette de Wit, Originele illustraties van Juliette de Wit voor de boeken van o.a. Cornelia Funke, Vivian den Hollander, Joke de Jonge, Nannie Kuiper en Mariska Hammerstein, Patricia MacLachlan, Els Pelgrom, Hans Petermeijer, Anneke Scholtens en Ann Stolling.

-Alex de Wolf, Originele illustraties van Alex de Wolf voor boeken van Carli Biessels en Jan van Gelder, Anne Blokker, Marianne Busser en Ron Schröder, Arend van Dam, Nannie Kuiper, Paul van Loon, Ditte Merle en Jacques Vriens.

-Gerda van Woudenberg, Archief van Gerda van Woudenberg. Bevat o.a. familiecorrespondentie en prentbriefkaarten; Oud handschrift van boek met verzen verzameld door F. Ham. Persoonlijke documenten waaronder brievenboekjes met aantekeningen uit brieven 1985 en 1991-1995, dagboeken uit 1947-1949, 1952, 1955, 1958-1960, financiële bescheiden. Oorkonde en doosje met lintje voor Onderscheiding Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Enkele foto's waaronder jeugdfoto en portretfoto.

X

IJ

-Catharina Ypes, Uitnodigingen voor bijeenkomst van De Distelvinck en feestelijke opening van De Scandinavische Vereeniging voor Catharina Ypes, 1925.

Z

-C.B. Zijlstra, Uit archief van C.B. Zijlstra (1902-1985). Archivalia betreffende de tijdschriften Mandril en Alles Mag. Tijdschriftaflevering Mandril (1948) nr. 3 met correcties, aflevering Alles Mag (1954). Correspondentie met o.a. Ernst van Altena (+ typoscript), Ferdinand Bordewijk, Simon Carmiggelt, Antoon Coolen, C.L. Torley Duwel, W.F. Hermans, Gerrit Kouwenaar (typoscript 'Het levenselixer'), Lucas van der Land, Lizzy May, Harry Mulisch, H.H. Polzer (+ handschrift), Peter Vos. Originele illustraties van Lucebert, E.F. Bach, Van Faassen, A.H.J. Ligthart, Tidde en Jaap Wagemaker. Brief aan uitgeverij Meulenhoff van Maurice Meulenhoff, 1937. Typocript op papier van Meulenhoff en artikel over rede van Menno ter Braak 'Het werk en de figuur van Arthur van Schendel'. Brief van Joh. W. Broedelet, 1946, met typoscript 'De glazen danseres'. Tijdschriftafleveringen van Bevrijding, Tolstoinummer (1928); Fundament, onafhankelijk tijdschrift voor politiek, economie, cultuur en literatuur (1934-1935); Jonge Gids, halfmaandelijks tijdschrift voor Jeugdbeweging (1927-1934); Kwekelingenkrant (1937); Mandril, tijdschrift voor mensen (1948-1952); Palestra, maandblad voor jonge kunstenaars (1946). Brief van moeder aan C.B. Zijlstra, 1939. 4 cahiers met handschrift van Cornelis Zijlstra (1822-?) met voordrachten, mengel- en gelegenheidsgedichten uit 1844, 1851 en ongedateerd.

BIJLAGE II

Schenkers en bruikleengevers

A

Anneleen Arnolds, Utrecht

Aart van Asperen, Driebergen-Rijsenburg

B

Dirk Baartse, Vila Praia de Âncora (Portugal)

Mevrouw E. Bakker-Labordus, Utrecht

Ilse Beeskow, Driebergen-Rijssenburg

Geertje van den Berg-Felthuis

Peter Besnard, Haarlem

Boekhandel Bloemendaal (Inge Happé), Bloemendaal

Maarten de Boer, Amsterdam

Piet Bogaards, Den Haag

Niels Bokhove, Utrecht

Jan T. Bremer, Den Helder

Martijn Buijnink, Enschede

C

Remco Campert, Amsterdam

Rody Chamuleau, Oosterbeek

D

Ton van Dam, Castricum

Marc Deckers,

Charlotte Dematons, Haarlem

Adriaan van Dis, Amsterdam

Liesbeth Dolk, Leiden

Pauline Drost, Amsterdam

Carla Dubois, Allier (Frankrijk)

Joris Duytschaever, Antwerpen (België)

E

Bies van Ede, Haarlem

Els Egeraat, Bergen op Zoom

Maarten Embrechts, Turnhout (België)

Hans Ester, Nijmegen

F

Guido Fokke, Ooij

G

Renée van de Giessen, Voorburg
Josie Godden, Londen (Engeland)
Stina de Graaf, Heerhugowaard

H

Mevrouw M. Habich-Monsma, Krommenie
Wim Hazeu, Baarn
Anke Hamel Grünbauer, Amsterdam
Jan Henry, Voorhout
De heer B.M.J. Hermans, Groesbeek
Paula Hirdes, Nieuwegein
Joost en Annet Hoekstra, Hoorn
Mevrouw A. van der Holst, Woerden
Mevrouw A.C. Hommes, Rekken
Alice Hoogstad, Bergen
Frans Hooykaas, Rotterdam
Philip Hopman, Egmond a/d Hoef

I

J

Cynthia Jannenga, Zwolle
De heer M.G.C.J. de Jong, Gouda
Jan Jutte, Arnhem

K

De heer J.W.M. Kessels, Amsterdam
Yvonne Keuls, Den Haag
De heer W.R.H. Koops, Haren
Adriaan Kragten, Haarlem
De heer M.R. Kremer, Meppel

L

De heer W. de Laat, Nijmegen
Dirk en Jet Leemhuis, Amstelveen
Arine van der Lely-van der Steur, Den Haag
Hanneke van der Linden, Beverwijk
De heer A. Löbler, Amsterdam
Paul van Loon, Drunen
Hans van Looij, Roosendaal

M

De heer F.H. Marsman, Berkenwoude
Koos Meinderts, Utrecht
Ton Meijer, Amsterdam
Bernadette du Mez-Tiessen, Oude Tonge
De heer P.J. Molenaar, Nuars (Frankrijk)
Margriet de Moor, Amsterdam
De heer J.J.A. Mooij, Groningen
Yvonne Mulder, Son & Breugel

N

Hans Nachtweg, Oostvoorne

O

Jan van Oldenborgh, Reeuwijk
Lidy Otto, Soest
Stichting Overijsselse Bibliotheekdienst, Nijverdal

P

Maud Peereboom, Amsterdam
Mark Peeters, Den Haag
Jurjen Pen, Amstelveen
De heer J.G. Peters, Bergen
Uitgeverij Ploegsma, Amsterdam
Anneke Posch, Laren
Waldemar Post, Amsterdam
Marjolijn Pouw, Leiden

Q

R

De heer K.M.H. de Raaf, Gouda
Hein Reedijk, Bilthoven
Stichting A. Roland Holst Fonds, Bergen

S

Ineke Scheele, Kloften (Noorwegen)
Jacques Schiferli, Wassenaar
Freya Schuit, Noordwolde
Jet T. Sondaar-Swart, Middelburg
Reinder Storm, Den Haag

T

Reinoud Tholenaar, Vinkeveen
Fir Tiebout, Aldeia das Dez (Portugal)
Marije Tolman, Den Haag
Vrouwkje Tuinman, Utrecht

U

V

Marja van de Vathorst-Smit, Utrecht
Marc Verbeek, 's-Hertogenbosch
Mevrouw Verhaar-Dresden, Rijswijk
Dick Vestdijk, Amersfoort
Noortje Vesters, Amstelveen
Ferry Visser, Didam
Wim Visser, Westbeemster
Willy van der Vliet-van Wakeren, Veenendaal
Joke Vos Mutgeert, Harderwijk
Katrien de Vos-Reesink, Voerendaal

W

De heer P.A. Wackie Eysten, Den Haag
Martina Wagner-Mohr, Velp
Pauline van Waesberghe, Waalre
De heer R.B. van de Wetering de Rooy, Cascais (Portugal)
Annet Wigman, Beverwijk
Nicoline van der Wilk, Dordrecht
R.P. Willebeek Le Mair, Doorn
Sylvia Willink-Quiël, Amsterdam
Wobke Wilmink, Almere
Juliette de Wit, Amsterdam
Alex de Wolf, Almere
Erik Wijsman, Amsterdam

X

IJ

Z

Pieter van der Zwan, Den Haag
De mevrouw F. Zijlstra, Amstelveen